

Den hele bibel

i Mynsters og Martensens forkyndelse

Af Lars Kruse-Blinkenberg

Indledning

Om en lang række mere eller mindre fremtrædende personer i den danske kirkes historie gælder det, at de nu kun hører hjemme i fremstillinger af faget kirkehistorie: jo mindre betydning de anses for at have haft, desto mere detaljerede skal de kirkehistoriske værker være, hvori man kan søge oplysninger om dem. Med andre forholder det sig således, at de ikke blot hører hjemme i kirkehistorien, men også i dansk litteraturhistorie og dermed dansk kulturhistorie. Her tænker jeg ikke på for eks. Hostrup, som i kirkehistorien navnlig huskes for sit arbejde for grundtvigianismen i perioden 1872-1886 (jf. afsnittet herom i *Den danske kirkes Historie*, under redaktion af Hal Koch og Bjørn Kornerup, VII, 1958, s. 208ff.) og i litteraturhistorien især for sine komedier (jf. for eks. kapitlet om 1840'erne i Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, Tredje Bind, 1924, s. 589ff.), fordi det ikke er samme sag eller samme litterære produktion, han er kendt for i kirkehistorien og i litteraturhistorien. Jeg tænker på for eks. Mynster og Martensen, hvis værker er af en sådan art, at de hører hjemme i både kirkehistorien og litteraturhistorien. Hostrups komedier hører kun hjemme i litteraturhistorien; kirkehistorien kan højst beskæftige sig perifert med dem som baggrund for hans virke som præst i Folkekirken. Mynsters og Martensens prædikener og øvrige opbyggelige værker samt deres indlæg i tidens debat i andre af deres skrifter og i for eks. breve er derimod kilder til både udforskningen af den danske kirkes historie og dansk litteraturhistorie.

Brugen af Mynsters og Martensens nævnte produktioner i faget dansk kirkehistorie er der ingen grund til at kommentere nærmere her. Ingen kirkehistoriker ville finde på at forbigå dem i selv den mest kortfattede fremstilling af den danske kirkes historie i det 19. århundrede.

Enhver bruger af Carl S. Petersens og Vilhelm Andersens *Illustreret dansk Litteraturhistorie* (I-IV, 1924-1934) vil vide, at denne fremstilling er så almenkulturelt bred, at det ikke kan undre, at man i tredje binds første kapitel, »Slægten fra Hundredaarsskiftet«, finder et selvstændigt afsnit om Mynster (s. 120-26) anbragt mellem lignende afsnit

om A. S. Ørsted (s. 115ff.) og P. O. Brøndsted (s. 126ff.), og at Mynster i øvrigt omtales i ikke få sammenhænge andetsteds i bindet. Noget tilsvarende gælder Martensen; hovedafsnittet om ham er placeret i samme binds fjerde kapitel, »Tredivetallets Forfattere«, s. 561-66, mellem tilsvarende afsnit om Carl Bagger (s. 556-61) og Johan Nicolai Madvig (s. 566-70).

Naturligvis kan man ikke uden videre måle den betydning, litteraturhistorien tillægger for eks. Mynster og Martensen, ud fra antallet af sider og linier, der bruges på omtale af dem, eller ud fra, hvor ofte de nævnes i en fremstilling. På den anden side finder jeg det ikke uvæsentligt, at Carl S. Petersens og Vilh. Andersens fremstilling af den danske litteraturs historie indeholder selvstændige hovedafsnit om dem. Det viser efter mit skøn, at deres forfatterskaber tillægges betydning på linie med Ørsteds, Brøndsteds, Baggers og Madvigs forfatterskaber. Således forholder det sig ikke i Dansk Litteratur Historie, 1-4, udsendt på Politikens Forlag (her benyttet i anden udgave, 1967). Denne fremstilling omtaler nok Mynster og Martensen en del gange, men kun i forbindelse med andre forfattere. Der findes ingen selvstændige afsnit om dem, hvorfor man uvilkårligt får det indtryk, at de hører til litteraturhistoriens bipersoner.

Det er muligt, at litteraterne bag Politikens Dansk Litteratur Historie generelt ønsker at lægge mindre vægt på forfattere, der hører hjemme i både kirkehistorien og litteraturhistorien, end Carl S. Petersen og Vilh. Andersen gjorde. Hermed synes såvel den almenkulturelle horisont som begrebet litteratur indsnævret. Hvis det er rigtigt i denne litteraturhistories placering af Mynster og Martensen at se en sådan tendens, må det understreges, at den ikke har holdt sig til indeværende årti: Gyldendals Dansk litteraturhistorie, 1-9 (1984-1985), har et selvstændigt afsnit om Mynster; det findes i femte binds anden del, der har den karakteristiske overskrift »Embedsborgerskabet og dets kultur« (s. 157ff.), og nærmere betegnet i afsnittet »Kirken, skolen og socialvæsenet« (s. 190ff.), hvor s. 192-97 har overskriften »J. P. Mynster«; herudover omtales Mynster i talrige centrale forbindelser i denne fremstilling. At et tilsvarende afsnit om Martensen ikke findes, bør ikke give anledning til undren: Gyldendals litteraturhistorie er bygget ganske anderledes op end Carl S. Petersens og Vilh. Andersens. Det medfører, at Martensen ofte omtales sammen med Mynster, så at sige flettet ind i behandlingen af Mynster; da han desuden nævnes selvstændigt adskillige gange, bliver hovedindtrykket efter mit skøn, at man på ingen måde kan hævde, at der tillægges ham en perifer betydning i modsætning til Mynster.

Der kan ikke være tvivl om, at forfatterne til de respektive afsnit i de tre nævnte fremstillinger af den danske litteraturs historie har kendskab til Mynsters og Martensens forfatterskaber. Om det i det enkelte tilfælde er et førstehåndskendskab eller ej, tør jeg ikke indlade mig på at forsøge at afgøre. Jeg mener dog at kunne udelukke, at der altid er tale om andenhåndskendskab; litteraturhistoriernes omtale af Mynster og Martensen kan ikke i hvert eneste tilfælde være hentet fra kirkehistoriske fremstillinger. Omtalen er i adskillige tilfælde af en sådan art, at nogen, måske alle af de pågældende litterater må have læst i Mynsters og Martensens værker. *Hvad* de har læst og *hvor meget* skal jeg ikke komme nærmere ind på her. Hovedsagen er, at Mynster og Martensen er blevet læst som forfattere på linie med andre samtidige forfattere. For eks. deres prædikensamlinger er derfor *bl.a.* litteratur som al anden litteratur omtalt i de tre fremstillinger. At de *også* er kilder til kirkehistoriske undersøgelser er en selvfølge.

Bag nærværende afhandling ligger en læsning af den opbyggelige del af Mynsters og Martensens forfatterskaber, som er af samme art som den, der (i sidste instans) må ligge bag de tre litteraturhistorier: jeg har læst de pågældende prædikensamlinger mv. på samme måde, som man kan læse al anden litteratur, uden skelen til hvad man kan få oplyst om Mynster og Martensen i forskellige kirkehistoriske fremstillinger mv., og uden hensyntagen til at resultatet skulle kunne sættes i relation til, hvad man har ment om de to teologer inden for faget kirkehistorie – eller sagt om dem i litteraturhistorierne. Ovenstående tjener kun til at påpege det rimelige i læsning af disse prædikensamlinger mv. som litteratur i almindelighed. Ganske forudsætningsløs kan en sådan læsning naturligvis ikke blive: jeg kan nu engang ikke helt abstrahere fra, hvad jeg på forhånd ved om den danske kirke og den danske litteratur i det 19. århundrede, og denne viden er selvfølgelig baggrund for valget af netop Mynsters og Martensens prædikensamlinger mv. De er ikke udvalgt i blinde, ved lodtrækning.

Efter nævnte læsning har jeg spurgt mig, hvad jeg ville anse for de væsentligste karakteristika ved disse kilder. Nedenfor vil jeg forsøge at redegøre for et enkelt af disse: Mynsters og Martensens brug af Bibelen og nærmere betegnet Apokryferne. Årsagen er dels, at Bibelen teologisk betragtet er kirkens bibel og litterært betragtet den vigtigste bog i den danske litteratur, dels, at Mynsters og Martensens brug af Apokryferne i høj grad må undre, når den anskues ud fra vor tid – eller for den sags skyld vort århundrede.

Den mest hensigtsmæssige måde, hvorpå man kan redegøre for Mynsters og Martensens brug af Apokryferne, er efter mit skøn at lade de

to forfattere selv komme til orde så meget som muligt. Derfor består størstedelen af denne afhandling af mindre afsnit om de passager i den opbyggelige del af deres forfatterskaber, hvori jeg har fundet Apokryferne anvendt. Disse passager kommenterer og uddyber jeg uden hensyntagen til, hvad den teologiske eller litteraturhistoriske faglitteratur i samtiden eller eftertiden måtte have ment om dem. Det centrale må være, hvorledes Mynster og Martensen selv har brugt dem, og hvad jeg mener herudfra at kunne slutte. Passagerne benævnes nedenfor *citater* og nummereres af praktiske grunde. De første linier af hvert citat indeholder oplysninger om, hvilken søn- eller helligdag citatet er knyttet til, hvis det stammer fra en prædiken, hvilken tekst den er holdt over, hvilken overskrift den er forsynet med (kursiveret af mig), og hvor den findes trykt første gang i en samling.¹ Efter lignende principper er de citater, der ikke er taget fra prædikener, præsenteret. Citater fra prædikensamlinger anføres først, i kronologisk rækkefølge efter udgivelsestidspunktet. Jeg mener at have gennemarbejdet samtlige prædikensamlinger af Mynster og Martensen og den mest kendte del af deres øvrige opbyggelige forfatterskaber, men tør naturligvis ikke påstå, at jeg har fået alt med. Det kan ikke udelukkes, at der i *for eks.* datidens tidsskrifter findes indlæg af Mynster og/eller Martensen, der kunne have bidraget til at kaste yderligere lys over nedenstående. Jeg tør heller ikke udelukke, at jeg i det materiale, jeg har gennemgået, har overset passager, hvor Apokryferne benyttes. Endelig må det understreges, at jeg nedenfor kun anfører sammenhænge, hvor Mynster eller Martensen selv udtrykkeligt ved skriftstedshenvisning eller på anden måde (for eks. ved at nævne Sirak) oplyser, at de benytter Apokryferne. Hvis de ikke oplyser dette således, medtages en passage ikke i nedenstående. Det vil sige, at jeg ikke vil indlade mig på at overveje, om en tankegang eller forestilling måske skulle stamme fra Apokryferne, selv om det ikke oplyses udtrykkeligt. Det ville gøre denne afhandling stærkt hypotetisk. Jeg foretrækker at benytte så eksakt materiale som muligt. Når det skønnes nødvendigt, citerer jeg samtidens danske bibel efter Resenteksten i 19. oplag fra 1842, forkortet Biblia 1842.²

Efter præsentationen af materialet følger først en *sammenfatning*, hvoraf det vil fremgå, at titlen på denne afhandling er *afledt* af citaterne, og dernæst en redegørelse for *den kirkehistoriske sammenhæng*, hvori materialet efter selv at have talt (naturligvis: gennem min læsning og fremlæggelse) nødvendigvis må ses, hvis der her skal være tale om dansk kirkehistorie, litteraturhistorie og kulturhistorie.

Som det forhåbentlig vil fremgå af ovenstående, lægger jeg hovedvægten på den *metode*, der er brugt ved materialets indsamling, præ-

sensation og historiske placering. Metoden er min, og jeg finder det ikke nødvendigt at sætte den eller de resultater, der fremkommer ved brug af den, i relation til andre metoder og resultater. Derfor vil man nedenfor ikke finde nogen stillingtagen til den såkaldte sekundærlitteratur om for eks. Mynsters og Martensens opbyggelige værker. Hvad andre har ment herom, og om de har ret eller uret heri, er det ikke afhandlingens anliggende at drøfte.³

Materiale

Mynster

Citat 1

16. søndag efter trinitatis, Ef. 3,13-21: *Bønnen for vort Land og Folk* (Prædikener holdte i Aaret 1848, udg. 1849, s. 123ff.).

Afsnittet om prædikenens væsentlige indhold, som angives i overskriften, begynder efter en kort bøn om, at Guds Ånd må stige ned og lære os at bede, således: »»Nød lærer at bede«. Dette er et gammelt Ord, som baade vi og Andre i disse Tider jævnlig have Leilighed til at gientage. Vi haabe og, at der ere Mange, hvilke den Nød, som har truet, som endnu truer vort Land og alle Lande trindt omkring, har lært at flye hen til Gud i Bønnen ...« (s. 126). Det ses heraf, at Mynster taler i og om en aktuel situation. Denne prædiken kan ikke forstås, hvis man ikke ved, at den er holdt i 1848. Mynster spørger: »Og hvorom skulle vi da bede for vort Folk? ...« (s. 127). Han når frem til, at ordet *sædelighed* er det centrale udtryk for, hvad folket har brug for: »I det mindste erkiender dog Enhver, at et Folks Vel er uadskilleligt fra dets Sædelighed, og at denne maa bevares, befæstes og forøges, maa udvikle sig stedse skønnere i alle Stænder, blandt Gamle og Unge, er jo sikkert Enhver magtpaaliggende, som oprigtigen ønsker sit Folk Hæder og Lykke« (s. 128f.). Mynster forkaster dog hurtigt ordet *sædelighed*: »Men, mine Venner! idet vi nævne det Ord »Sædelighed«, føler vist Enhver, at det er et koldt Ord, at det her næsten er os fremmed, thi vi ere vante til større, fuldere, varmere Ord« (s. 129). Mynster erstatter derfor *sædelighed* med *Herrens frygt*: »Hvor langt anderledes tiltaler det vort Hierte, naar vi høre det gamle Ord, som indbefatter Alt, hvad der heri kan menes, naar der tales til os om »Herrens Frygt«! thi Herrens Navn er helligt og forfærdeligt, Herrens Frygt er Viisdoms Begyndelse. [Ps. 111,9.10.]⁴, Herrens Frygt er Livets Kilde [Ordspr. 14,27.], *Herrens Frygt gaaer vidt over alle Ting* [Sir. 25,12.]. Ville vi

bede for vort Folk, da for alle Ting, at Guds Frygt maa boe i Landet, thi med den kommer Orden og Tugt, med den Retfærdighed og Kierlighed og alle de Dyder, der pryde et Folk, den er en Velsignelse for hvert Hierte, hvert Huus, hvert Rige, hvor den har fundet Bolig« (s. 129).

Det ord, Mynster bestemmer sig for, gentager han i tre sætninger med varieret indhold og med en stigning fra sætning til sætning. Kulminationen er Sir. 25,12. Skriftstedshenvisningerne er alle til Det gamle Testamente, og der skelnes øjensynligt ikke mellem de kanoniske og de apokryfiske bøger. Det gamle Testamente forekommer citeret som en helhed. Mynster har tilsyneladende ikke tænkt på at lade kulminationen være et nytestamentligt skriftsted. Man kan ikke indvende, at årsagen er, at *Herrens frygt* udelukkende er et *gammeltestamentligt* udtryk; i Det nye Testamente af 1819 findes det for eks. Ap.g. 9,31, 2. Kor. 5,11 og 1. Pet. 3,2. Æstetiske grunde kan have spillet ind: Mynster kunne måske ikke have fundet et nytestamentligt skriftsted, der med samme retoriske virkning afsluttede den varierede sætningsgentagelse.

Sir. 25,12 bør læses i sammenhængen 25,11-13, der i Biblia 1842 lyder: »Hvad er den stor, som haver fundet Viisdom! men der er Ingen over den, som frygter HERren. HERrens Frygt gaaer flux over alle Ting; hvo som holder fast ved den, hvem kan han lignedes ved? HERrens Frygt er Begyndelse til at elske ham, men Troen er Begyndelsen til at hænge fast ved ham«. Ifølge indholdsoversigten i Biblia 1842 opregner Sirak i 25,7-13 »ti Ting, som giøre et Menneske *lyksaligt*«. Det kursiverede ord kan jævnføres med *velsignelse* i slutningen af det sidste citat fra Mynsters prædiken.

Det forekommer mig, at de tre gammeltestamentlige citater kulminerende med Siraks ord giver sammenhængen hos Mynster et bredt alment religiøst sigte med en betydelig retorisk virkning, som nok ikke kunne være opnået uden citatet fra Siraks Bog.

På den anden side kan man ikke se bort fra den omstændighed, at Mynster i noterne til denne prædiken bringer 14 nytestamentlige skriftstedshenvisninger: det karakteristiske for nærværende citat 1 er da måske snarere, at han ikke nævner, at Sal. 111,9f., Ordspr. 14,27 og Sir. 25,12 er fra den gamle Pagt eller lignende. Naturligvis er han klar over, at der er et Gammelt og et Nyt Testamente, men han behøver altså ikke tage betegnelserne i sin mund, hver gang han citerer. For Mynster synes Det gamle Testamente ikke at stå *over for* Det nye Testamente. *Bibelen* forekommer for ham at være en *helhed*.

Citat 2

Første påskedag, 1. Kor. 5,7f.: *Vore Dage ere som en Skygge paa Jorden* (Prædikener holdte i Aarene 1851 og 1852, udg. 1853, s. 62ff.).

I denne prædiken er i nærværende forbindelse især grund til at fremdrage følgende: »Det er ofte forekommet den alvorlige og dybere Betragtning, som om vi just her paa Jorden levede i en Skyggeverden, som om Tingene hernede kun ere som Skyggebilleder, der svæve hen, og forsvinde, naar vi ville holde dem fast. Vi bleve til igaar – hedder det i Jobs Bog – og vide Intet, en Skygge paa Jorden ere vore Dage [Job 8,9.]; og atter om Mennesket selv: Han gaar op som et Blomster, og afskæres, han flyer, som en Skygge, og bestaaer ikke [Job 14,2.]. Mennesket, siger David, er ligesom et Aandepust, hans Dage ere som en Skygge, der farer forbi [Ps. 144,4.]. Hvo har ikke mangel Gang sagt med den gamle Vise: *Hvad gavnede os Alt, hvoraf vi hovmodede os, hvori vi søgte vor Lyst? Alle de Ting ere farne bort som en Skygge* [Viisd. B. 5,8.9.]. Ja, hvor ofte have vi ikke sagt om dem, der hige efter denne Verdens Ære, Gods og Pragt, at de gribe efter Skygger, som de vilde finde tomme, i det de trængte ind i dem, som vilde forsvinde, i det de meente at holde dem fast? Vi tale om vor Eiendom paa Jorden, men er den ikke blot som en Skygge af den Rigdom, som Herren kaldte den sande [Luk. 16,10.], og Apostelen kalder det bedre og blivende Gods i Himmelen [Hebr. 10,34.]. Vi tale om vort Hiem paa Jorden, men er dette Hiem, hvorfra vi saa ofte maae flytte, som saa ofte ikke giver os Ly mod Livets Storme, er det ikke som en blot Skygge af det Hiem hos Herren, hvorom Apostelen taler [2. Kor. 5,8.]? thi vi ere Vandringsmænd paa Jorden, og have her ikke blivende Sted« (s. 66).

I modsætning til citat 1 har vi her både Det gamle og Det nye Testamente repræsenteret, men de nævnes ikke direkte: man ville ikke med rimelighed kunne hævde, at der er en form for opdeling mellem Bibelsens tre dele: Det gamle Testamente, Apokryferne og Det nye Testamente, som man ville tale om *i vor tid*. Som jeg læser citatet, ville det ikke være urimeligt at hævde, at Visd. 5,8f. udgør en form for centrum i det; det forekommer mig, at det gælder både indholdsmæssigt, *teologisk*, og litterært, *æstetisk*, betragtet: vi lever i det dennesidige en art skyggetilværelse; det viser Job og Davids Salmer, og Lukasevangeliet og Hebræerbrevet bekræfter det, men først og fremmest har »den gamle Vise« i Visdommens Bog givet udtryk for det på en måde, så man må spørge sig, hvor ofte mennesker dog ikke har måttet give ham ret. »Den gamle Viser« ord rummer en dyb sandhed; man kan spørge sig, om den er *filosofisk* eller *teologisk*; det sidste kan man sagtens hævde, den er, hvis man tager *teologisk* i en (meget) vid betydning – så vid, at

den går over i det *filosofiske* eller *almenmenneskelige*. Visd. 5,8f. kan næppe have givet tilhøreren/læseren fornemmelsen af noget *specielt* kristeligt eller *egentligt* religiøst. Efter min opfattelse forekommer det, at Mynster har anvendt Visd. 5,8f. som en almen sandhed eller konstatering heraf.

Mynster kan ikke have skrevet sin prædiken ud fra *indholdsoverskriften* til Visd. 5 i Biblia 1842: »(I) De Retfærdige skulle paa hiin Dag staae med stor Frimodighed imod deres Fortrængere, hvilke saare skulde forskrækkes over den Omskiftelse, som da skal skee, 1-14«, fordi problemet i prædiken langt fra er *de retfærdiges* problem.

Ser man derimod på *selve oversættelsen* i Biblia 1842: »Hvad gavnede os Hovmod? og hvad hialp os Rigdom med Overdaadighed? Alle Ting ere farne bort, som en Skygge, og som et fremløbende Budskab. *Som et Skib, der løber igiennem Vand-Bølger, efter hvilket man kan intet Spor finde, naar det er fremfaret, ei heller dets Veies Sti iblandt Bølger*« (v. 8-10), er der ingen grund til, at Mynster ikke kunne have ment det ganske alvorligt, når han har anvendt Visdommens Bog i netop denne prædiken: han har ikke talt til de få »udvalgte«, »fromme« (som man ville sige i vore dage) kristne, men til *den almene dannethed*, som ønskede at høre noget alment religiøst – eller måske mindre end det: noget alment kulturelt, noget alment menneskeligt, og hvad det angår, kan Visd. 5,8f. kun siges at være særdeles passende.

Man kunne måske også vurdere Mynster teologisk mere positivt: han har haft et helhedssyn på Bibelen, hvorefter det, der efter hans skøn kunne være en hovedtanke på en søn- eller helligdag, kunne hentes så mange forskellige steder i Bibelen, bl.a. i Apokryferne – og måske gerne herfra, da hovedtanken her fandtes udtrykt så *alment* forståelig som muligt.

Det står som et stærkt vidnesbyrd om Mynsters positive holdning til Apokryferne som *bibelske skrifter* – han har vel ikke så meget tænkt på dem som *kanondel* –, at han kan give en prædiken på første påskedag overskriften *Vore Dage ere som en Skygge paa Jorden*, et citat fra 1. Krøn. 29,15 (s. 65), som han uddyber ved hjælp af Visd. 5,8f. Set ud fra vor tids teologi her i landet må man undres såre over, at *Krønikebøgerne* kan levere overskriften til en påskedagsprædiken. Havde det så endda været *Konge bøgerne*!

Hvis nogen skeptisk ville spørge: jamen er der nu også tale om en *påskeprædiken*? må der svares: jo, det er der da. Den begynder nemlig efter bøn og skriftlæsning med ordene: »Det er Opstandelsens Fest, vor Herres Jesu Christi Opstandelses, men den staaer jo ikke alene, den bebuder os alt Livets Opstandelse og Forklarelse. Og Opstandelse er et

skiønt Ord; det lyder saa trøsteligt ind i denne Verden, hvor ethvert Blomster saa snart visner, enhver Skiønhed saa snart falmer, hvor een Skikkelse forsvinder efter den anden, eet Navn efter det andet synker i Forglemmelsens Nat« (s. 62). Når Mynster kan indlede en prædiken over opstandelsens dag således, forstår man, at han næsten af sig selv føres til de mere alment religiøse sætninger i Det gamle Testamente.

Citat 3

10. søndag efter trinitatis, Luk. 19,41-48: *Hvilke ere Fredens Børn?* (Prædikener holdte i Aarene 1851 og 1852, s. 106ff.).

Det ville være en misforståelse at mene, at Mynster kun gør brug af Apokryferne, når hans forkyndelse er alment religiøs. De kan også anvendes, når talen er om noget så specifikt og religiøst (teologisk) centralt som den lutherske retfærdiggørelseslære. Det ser man af ovennævnte prædiken.

Mynster opfordrer til, at tilhørerne holder sig Luther for øje, tager ved lære af ham (s. 113). Efter en gennemgang af Luthers klosterophold og det negative udbytte heraf konkluderer Mynster: »Da stod det klarligen for ham som Evangeliets Hovedsum, at et Menneske ikke bliver retfærdiggjort ved Lovens Gierninger, men ved Jesu Christi Tro [Gal. 2,16.], retfærdiggjort uforskyldt, af Guds Naade, ved den Forløsning, som er i Christo Jesu [Rom. 3,24.]. Og da han havde kiendt og grebet dette, var det som om Herren sagde til ham: Fred være med dig! da fornam han den Fred, han forgieves havde søgt saa vidt omkring; da fornam han ogsaa Frimodighed til at foragte Verdens Ære og dens Forhaanelse, og Iver til at gjøre Guds Villie, *thi Kierlighed og Vei til gode Gierninger ere fra Herren* [Sir. 11,19.], og gives af ham til dem, som troe paa ham. Sandeligen han forstod, som Faa have forstaaet det, hvad der ligger i det Ord: Retfærdiggjorte ved Troen have vi Fred med Gud formedelst vor Herre Jesum Christum [Rom. 5,1.], og hvad han havde lært og prøvet og erfaret, det lærte han Andre« (s. 114f.).

Mynster kan naturligvis ikke først give en gennemgang af hovedpunkterne i Luthers klosterophold og dernæst som kontrast hertil fremstille hans retfærdiggørelseslære uden at stille katolicismen op som lutherdommens modsætning. En tilsvarende modsætning findes i den tekst, der her prædikes over: Luk. 19,41-48, der handler om Jesu sorg over, at Jerusalem ikke har kendt sin besøgelsetid, og om tempelrensningen. Både Jesus og Luther gør op med de religiøse tilstande i deres samtid. Det bemærkelsesværdige er Mynsters tolerante behandling af disse opgør. Der er ikke tale om nogen skarp konfrontation endstige fanatisk markering af de hinanden modsatte standpunkter.

Det ses *for det første* af Mynsters bestemmelse af det sammensatte adjektiv *evangelisk-luthersk*: »Mine Venner, vi kalde os evangelisk-lutherske Christne, visseligen ikke fordi vor store Lærefader vilde stifte en ny Kirke, eller vilde, at der skulde være Secter og Partier, som kaldte sig efter hans Navn. Men efterdi vi nu kaldes saa, fordi vi slutte os til den Lære, som ikke var Hans, men Evangeliets, kun at Han atter fremdrog den, efterat Evangeliet var blevet tilsidesat og fordunklet, saa skulle vi ogsaa stille os ham for Øie, og lære af ham« (s. 113).

For det andet ses det af forholdet mellem den tekst, der prædikes over, Luk. 19,41-48, og brugen af Sir. 11,19. Jesu ord til Jerusalem: »Derfor skulle de Dage komme over dig, at dine Fiender skulle kaste en Vold op omkring dig, og beleire dig rundt omkring, og trænge dig allevegne« (v. 43 ifølge Biblia 1842) og til de handlende i templet: »... der er skrevet: mit Huus er et Bedehuus; men I have gjort det til en Røverkule« (v. 46) får ikke Mynster til at stille Det gamle Testamente skarpt op over for Det nye Testamente. Tværtimod: Jesu opgør med sin samtids jødedom hindrer ikke Mynster i at gøre positiv brug af jødernes hellige skrifter.

I det foreliggende tilfælde kan man vanskeligt komme til andet resultat end, at anvendelsen af Sir. 11,19 er valgt: s. 114 taler Mynster om, at Luther ikke »kunde finde Fred i sin egen Retfærdighed«; det var jo det, de handlende i Jerusalems tempel forsøgte; s. 115 sammenfattes den rette vej i citatet fra Sir. 11,19: »Kierlighed og Vei til gode Gierninger ere fra Herren«; citatet er *ikke* løsrevet fra en sammenhæng, der i øvrigt må anses for irrelevant i nærværende prædiken, idet Sir. 11,11ff. handler om, at mennesket ikke selv kan bestemme sin skæbne, for alt kommer fra Gud, eller med indholdsangivelsen i Biblia 1842: »Man skal ei blande sig i mangehaande Handeler, men tage vare paa sit Kald, og betænke, at Alting kommer fra HERren ...«.

Det forekommer mig, at man efter at have læst det her under citat 3 anførte bedre forstår Mynsters påskedagsprædiken i citat 2 »Vore Dage ere som en Skygge paa Jorden«: han har haft et meget bredt bibelsyn og har sikkert ikke taget i betænkning, hvorfra i Bibelen han har hentet et skriftsted – ikke forstået sådan, at han har sløset ved valget, men således, at ethvert skriftsted, der kunne benyttes til at udtrykke, hvad han havde på hjerte, var ham lige godt, hvor i Bibelen det så stammede fra.

Derfor er jeg ved nærmere eftertanke ikke sikker på, om jeg har ret i ovenfor at tale om Mynsters brug af *jødernes hellige skrifter*. Som sådanne behøver han ikke at have opfattet dem. Han kan have ment at citere af *sin hele bibel* de steder, han fandt kunne sige noget efter hans teologi centralt om for eks. påsken eller retfærdiggørelseslæren.

Citat 4

Allehelgensdag, reformationsfesten, 1. Kor. 3,11-15: *Kirkeforbedringens dobbelte Hensigt* (Prædikener holdte i Aarene 1851 og 1852, s. 288ff.).

Denne prædiken er et andet eksempel på, at Mynster kan gøre brug af Apokryferne i et centralt, specifikt religiøst anliggende.

I det afsnit heri, som er af interesse i denne sammenhæng, er det ikke den tolerante Mynster, vi træffer: »Desværre vide vi jo vel, at der i vor Kirke have været de, der prædikede Troen, som om den var en Samling af døde Bogstaver; dem lagde de som et Aag paa Menneskenes Samvitighed, og naar Nogen i en udvortes Bekiendelse holdt fast ved ethvert af disse Bogstaver, da tællede de ham blandt deres Udvalgte, om end det, som Sirach siger, var *et dødt Hierte, der hængte ved en død Ting* [Sir. 18,23.]; derimod straffede deres Fordømmelse strax enhver Avigelse fra noget af disse Bogstaver. Vi vide ogsaa, at Verden ofte har priset denne Iver, thi Verden vil hellere en saakaldet Tro, der er virksom i Had, end den sande og levende Tro, som er virksom i Kierlighed. Men saalænge vor evangeliske Kirke staaer, og saalænge dens ypperste Kirkefaders Røst endnu høres i den, har der været vidnet, skal der vidnes mod dette fordærlige Væsen inden dens Grændser, saavelsom mod det udenfor dem« (s. 298f.).

Der kan ikke være tvivl om, at dette udfald fra Mynsters side på ingen måde kan karakteriseres som alment; det er særdeles specifikt, og han taler i citatet om noget, der virkelig ligger ham på sinde – det er, kan man sige, et centralt punkt i hans teologi. Det er derfor særdeles bemærkelsesværdigt, at det sted i skriften, han bygger på, er hentet fra de apokryfiske bøger; det viser, at disse ikke blot er skrifter, hvorfra han henter, hvad nogle måske kunne benævne almindeligt retorisk fyld, som den alment dannede verden gerne ville høre i stedet for mere karske evangeliske sandheder.

Sir. 18,33 (og ikke som Mynster angiver 18,23) hører ifølge kapiteloverskriften i Biblia 1842 til sammenhængen 18,29-33, der indholdsmæssigt sammenfattes under *Lægge sig efter Viisdom*, og som i sin helhed lyder: »Et viist Menneske frygter sig i alle Ting, og vogter sig for Forseelse paa de Dage, [han endnu kan] synde; men en Uforstandig tager ikke vare paa Tiden. Hver den, som er forstandig, kiender Viisdom, og den, den finder, skal give Lov. De, som ere forstandige, de handle og viseligen i [deres] Ord, og udgyde skarpsindige Ordsprog, [som en Støvregn]. *At være frimodig i HErren alene, er bedre, end naar et dødt Hierte hænger ved en død Ting*«.

Jeg har her kursiveret hele vers 33 i Sir. 18. Som det ses af ovenstående, gør Mynster kun brug af sidste del af verset. Hvis nogen ville

kritisere Mynsters brug af skriften, ville denne indvending være nærliggende: kan »et dødt Hierte, der hængte ved en død Ting« ikke siges i om ikke enhver religiøs sammenhæng så dog i næsten enhver sådan? Med andre ord: er dette citat fra et af de apokryfiske skrifter ikke altsigende og dermed intetsigende? Som et citat man slår op i for eks. Vogel-Jørgensens Bevingede Ord, når man er i forlegenhed for at finde en form for fyld i sin tale?

På dette spørgsmål kunne man svare bekræftende, men kun ud fra en overfladisk vurdering af den pågældende prædiken. Man må jo ikke glemme, at den er holdt over teksten 1. Kor. 3,11-15: »Thi Ingen kan lægge en anden Grundvold, end den, som lagt er, hvilken er Jesus Christus. Men dersom Nogen bygger paa denne Grundvold Guld, Sølv, dyrebare Stene, Træ, Hø, Straa, da skal Hvers Gierning blive aabenbar, thi Dagen skal gjøre det klart; ved Ild skal det aabenbares, og Ilden skal prøve, hvordan Hvers Gierning er. Dersom Nogens Gierning, som han byggede derpaa, bliver fast, da skal han faae Løn; dersom Nogens Gierning bliver opbrændt, da skal han lide Skade; men han selv skal blive frelst, dog som igiennem Ild« (Biblia 1842). *Det døde hjerte, der hænger ved en død ting* hos Mynster må tages i betydningen *den, der lægger en anden grundvold end Jesus Kristus* hos Paulus. Mynsters brug af Siraks Bog er således ikke retorisk fyld eller så almen snak, at citatet kan bruges i nær sagt enhver sammenhæng. Men Mynster anvender Siraks udsagn som *en mere alment forståelig formulering* end Paulus' udtryk. Bibelen er *omfattende* for Mynster, og han går ikke af vejen for at uddybe et nytestamentligt citat ved hjælp af et citat fra Apokryferne. – Men han kender jo også sine Apokryfer! Hans bibellæsning har formentlig også været en art litteraturlæsning, dvs. han har formodentlig læst de bibelske skrifter som han har læst så megen anden ældre og nyere litteratur, som *litteratur*: han har læst disse skrifter og i dem fundet sine yndlingsforfattere, som han kunne citere af, når lejlighed gaves. Det forekommer lidet sandsynligt, at han generelt skulle have tænkt over, om forfatteren til et skrift var jøde eller kristen, om hvad skriftet *oprindelig* betød, og i hvilken betydning de enkelte vers eller versdele *egentlig* skulle tages. Bibelen har for Mynster slet og ret været Bibelen, og den har selvfølgelig været *kirkens bibel*, et *religiøst* værk talende til nutiden.

Citat 5

14. søndag efter trinitatis, Luk. 17,11-19: *At vi i Vee og i Vel skulle give Gud Ære* (Prædikener holdte i Aarene 1852 og 1853, udg. 1855, s. 122ff.).

Umiddelbart efter oplæsningen af evangeliet, der handler om de ti spedalske, der blev rensset, men hvoraf kun én vendte tilbage for at give Gud æren, hedder det: »Ak! det er ikke en glad Takkefest, vi kunne indlede med det foreløste Evangelium; synes endog Plagen ved Guds Naade at være formildet, da er det dog endnu fra Sorgens og Bekymringens Dage vi see op til den evige Forbarmer. Men derom ville vi lade Evangeliet paaminde os, *at vi i Vee og i Vel skulle give Gud Ære*.

Dersom Det, som nu er os vederfaret, ret lærer os dette, da har det ogsaa tient os til Gode« (s. 124f.).

Den historiske baggrund må være kolerasommeren 1853. Hvis man ikke holder sig den for øje, forstår man ikke hverken ovenstående eller følgende ret:

»I enhver Skiebne, Gud tilskikker os, er der Noget, han vil lære os, som vi endnu ikke have lært, eller ikke tilfulde, thi vore Læreaar ere ikke til Ende, i enhver af dem er der en Fordring, han vil indtale dybere i vore Hierter. Og hvilke ere da de Fordringer, der nu saa alvorligen udgaae til os i de svære Tider?

Der er først Gudfrygtighedens Fordring. Naar der siges, hvad det bør hvert Menneske at gjøre, da hedder det vel: »Hold Guds Bud«, men foran staaer den Fordring »Frygt Gud« [Præd. 12,13.]! thi dette er Begyndelsen, *Viisdom og Vidskab og Lovens Kundskab komme fra Herren, Kierlighed og Vei til gode Gierninger ere fra ham* [Sir. 11,18.19]. Hvor ofte have vi maattet klage over disse Tidens Sløvhed og Ligeegyldighed med Hensyn til de guddommelige Ting... Menneskene gik til deres Agre, deres Kiøbmandskab, deres tomme Forlystelser... man vilde nøies med, hvad man har opfundet at kalde »almindelige sædelige og religiøse Begreber«, men uden Grundvold, uden Lovens Myndighed, uden Evangeliets milde Indbydelse: »Lader Eder forlige med Gud« [2. Kor. 5,20]! og uden at det Navn hørtes derved, som dog alene er givet under Himmelen, at Mennesker skulle frelses deri [Ap.G. 4,12.]. Vi have Alle hørt den prophetiske Røst, hvori Herren siger: »En Søn skal ære Faderen, og en Tiener sin Herre, er jeg da Fader, hvor er min Ære, og er jeg Herre, hvor er min Frygt?« [Mal. 1,6.]. Nu har Herren sagt os det Samme med en strengere, en straffende Røst og forfærdet har Menneskenes Mængde raabt: Herre, forbarm dig over os, men naar han da forbarmer sig, vil da Mængden ogsaa prise ham med høi Røst, og give ham Ære? og ikke blot i Øieblikket, men med et vundet Indtryk for hele Livet?« (s. 128ff.).

Det er vigtigt at lægge mærke til, at der i det sidst anførte citat, hvor Mynster – kort udtrykt – klager over, at hans samtidige ikke religiøst har reageret, som de burde, på den omstændighed, at koleraen har

kulmineret, benyttes fem skriftsteder: to fra Det gamle Testaments kanoniske bøger, et fra de apokryfiske og to fra Det nye Testamente. Endnu væsentligere er formentlig, at rækkefølgen hos Mynster ikke er den af mig angivne, der er kronologisk – som man i vor tid ville opregne skriftstederne. Hos Mynster begynder og slutter citatet med et kanonisk gammeltestamentligt skriftsted; inden i denne ramme findes først det apokryfisk gammeltestamentlige citat og dernæst de to nytestamentlige.

Udgangspunktet og konklusionen i den citerede sammenhæng bliver således henholdsvis Præd. 12,13 (i Biblia 1842: »Enden paa Sagen, naar Alting er hørt, er denne: frygt Gud, og hold hans Bud; thi det [bør] hvert Menneske [at gjøre].«) og Mal. 1,6.

Sir. 11,18f. anvendes til at korrigere udgangspunktet Præd. 12,13 for så vidt angår »... hold hans Bud...«; for at undgå at dette led forstås som udtryk for gerningsretfærdighed behøver Mynster ikke sætte Det nye Testamente op mod Det gamle Testamente; han kan blive inden for sidstnævnte; i citat 3 så vi, at han brugte Sir. 11,19 til at vise, at Luther ikke »kunde finde Fred i sin egen Retfærdighed«; her i citat 5 anvender han Sir. 11,18-19 til at korrigere eller uddybe Præd. 12,13: mennesket kan ikke ved egen hjælp få kendskab til loven eller med Biblia 1842: »Viisdom og Vidskab, og Lovens Kundskab kommer fra HERren. Kierlighed og Vei til gode Gierninger ere fra ham«.

Først dernæst følger 2. Kor. 5,20 og Ap. g. 4,12, men som en *udvidelse*, en *videreførelse* af Præd. 12,13 og Sir. 11,18f., ikke som en *modsætning* hertil: »... uden Grundvold, uden Lovens Myndighed, uden Evangeliets milde Indbydelse ...« Grundvolden må være kravet om guds-frygt efterfulgt af kravet om at holde Guds bud i Præd. 12 justeret af Sir. 11 og modtagelse af evangeliets indbydelse i 2. Kor. 5 forbundet med det navn, hvori der alene er frelse ifølge Ap. g. 4.

Men tilhørerne afviser denne grundvold og vil nøjes med »almindelige sædelige og religiøse Begreber«. Den konklusion, Mynster drager heraf, giver han udtryk for ved at citere Mal. 1,6, selv om han kunne have fundet egnede nytestamentlige citater til samme formål.

Man kunne spørge sig, om der ligger en bevidst og gennemtænkt disposition i den rækkefølge, hvori Mynster bringer citaterne. Vil han vise Bibelen som en harmonisk sammenhængende helhed ved opbygningen af den tankegang, han fremlægger? Eller er det blot vor tid, hvor denne helhed er – mildest talt – sprængt, der ser denne *påvisning* af Bibelens helhed i Mynsters disposition? Det kunne jo være, at den hele Bibel var en selvfølge for ham, og at han i hvert fald ikke disponerer ud fra dette formål.

Yderligere må fremhæves, at Mynster vender sig mod dem, der vil nøjes med »almindelige sædelige og religiøse Begreber«; dem kan man finde mange af i Visdommens Bog og Siraks Bog; hvis nærværende undersøgelse kun havde omfattet eksempler fra Mynsters forfatterskab af den type, citaterne 1 og 2 repræsenterer, ville det ikke være ganske urimeligt i Mynster at se en teolog, der nøjedes med sådanne almindelige begreber. Citaterne 3 til 5 har vist, at dette ikke har sin rigtighed. De to apokryfiske bøger *citeres* ikke blot for at variere prædikener og dermed hæve dem æstetisk set, de *bearbejdes* i høj grad og indpasses relevant i sammenhængene, som jo i sagens natur er nytestamentlige. Man ville ikke med rette kunne spørge: hvad skal disse citater dog her?

Af pladshensyn må de øvrige citater fra Mynsters værker, som jeg har udvalgt, anføres mere kortfattet end de ovenstående fem. Jeg finder endvidere, at der må foretages en form for systematisk inddeling: jeg har valgt *først* at bringe citater, som jeg finder ligger på linie med citaterne 3, 4 og 5 ovenfor: 6, 7 og 8 er hentet fra Mynsters *prædikener*, 9 og 10 fra taler ved *bispevielse* henholdsvis *præstevielse*, 11 og 12 fra hans andagtsbog *Betragtninger over de christelige Troeslærdomme*, *der-næst* at anføre citater, som efter mit skøn hovedsagelig falder sammen med citaterne 1 og 2: det drejer sig om *sørgetaler* og *gravtaler*: citaterne 13 og 14 samt *brudetaler*: citaterne 15 til 19 (inkl.).

Citat 6

1. søndag i advent, Matt. 21,1-9: »*Om Nogen tørster, han komme til mig og drikke!*« (Efterladte Prædikener af J. P. Mynster, udgivne i Hundredeaaret efter hans Fødsel, 1875, s. 1ff.).

»Naar Herren sagde: Skulde ikke Eders Fader, som er i Himlene, give dem gode Gaver, som ham bede [Matt. 7,11.], da har han ogsaa forklaret, hvilken den bedste Gave er, hvorom vi kunne bede: Skulde ikke den himmelske Fader give dem den Hellige Aand, som ham bede! [Luk. 11,13] Har du bedet derom? har du bedet om *den Tugtens hellige Aand, som flyer Sviig* [Viisd. B. 1,5.], som flyer Alt, hvad der kun er Skin og Skrømt, som helliger ganske og aldeles, at Aand og Siel og Legeme bevares ustraffeligen i vor Herres Jesu Christi Tilkommelse? [1. Thess. 5,23.]« (s. 7).

Man ser her atter et eksempel på, at et citat fra Apokryferne så at sige kan flettes ind i citater fra Det nye Testamente: den kristne kan også hente vejledning i bøn uden for Det nye Testamente.

Citat 7

2. søndag efter helligtrekongersdag, Rom. 12,6-16: *Værer brændende i Aanden, tiener Herren!* (Efterladte Prædikener, s. 33ff.).

Mynster placerer et citat fra Apokryferne centralt i denne prædiken og tilmed i klar relation til overskriften: »»*Dersom du kommer frem at tiene den Herre Gud*« – hedder det i Sirachs Viisdom [2,1.] – »*da skik din Siel til Fristelse*«. Dermed mener Sirach vel egentlig, at der er mangehaande Modgang at taale i Herrens Tieneste; men vi kunne og skulle udvide det til den Tanke, at der stedse for Den, der alvorligen og redeligen vil tiene Gud, ere mange Prøver og Fristelser, hvilke Den undgaaer, som hverken vil tiene Gud eller sin Næste« (s. 36).

Citatet er af særlig interesse, fordi det viser, at Mynster skelner mellem *det, Sirak vel egentlig mener* og *det, vi kan og skal udvide hans udsagn til*. Bibelen er nok en samling skrifter fra oldtiden, men nutiden kan og skal udvide dens enkelte udsagn. Bibelen er – kunne man sige – med andre ord *kirkens* Bibel, og kirken eller prædikanten har *råderet* over den: det er for eks. ikke alene den mening, oldtidsforfatteren Sirak har haft med, hvad han sagde, der er gældende og værdifuld i nutiden: man kan arbejde videre med den.

Citat 8

Trinitatis søndag, Johs. 3,1-15: *De indre Erfaringer* (Efterladte Prædikener, s. 165ff.).

Atter anvendes et citat fra Apokryferne i tydelig relation til prædikens overskrift: »Du har, ogsaa i Livets stilleste Gang, seet gode Dage, og de have talet til dig paa mange Maader, og underviist dig om Beskaffenheden af Livets Held, og hvorledes det vindes. Du har ogsaa seet onde Dage, de have ogsaa talet til dig paa mange Maader og lært dig Meget; og derfor, siger Apostelen, rose vi os endog af vore Trængsler, thi Trængslen virker Forfarenhed [Rom. 5,3.4] ... Mange ere omtumlede paa Livets vildeste Bølger, ere førte giennem en lang og altid vexlende Række af Aar, og ved Enden deraf vare de dog endnu som Børn – ikke i Uskyldighed, men i Forstand [Smlgn. 1. Kor. 14,20.]. Andre færdedes i et langt snevrere Rum, men, som det hedder i et gammelt ærværdigt Skrivt, *de udfyldte snart en lang Tiid* [Viisd. B. 4,13.], og lærte af Det, de saae« (s. 168).

Biblia 1842 har »Han blev gjort fuldkommen, og fyldte snart en lang Tid«.

Hvis man i dette citat ville se Mynster udtrykke en religiøs almindelighed, der kan bruges ved snart sagt enhver lejlighed, og som krones med et citat fra Apokryferne, er hertil at sige, at det da måske er

rigtigt, men forud for klimaks i det citerede går to nytestamentlige skriftstedshenvisninger, som vel kunne bruges lige så alment religiøst uden Visd. 4,13. Det ville med andre ord være urimeligt at anse Apokryferne for et rustkammer, hvorfra man henter banaliteter.

Ved nærlæsning af citatet er det for øvrigt et spørgsmål, om det ikke er bygget stilistisk stramt op for den æstetiske virknings skyld: 1. der er gode og onde dage, men over begge kan man glæde sig, også de sidste, for trængsler giver erfaring, 2. man kan leve mange år og dog være et barn, 3. de mennesker, der hurtigt (snart) udfylder en lang tid (udretter meget), viser, at det er af underordnet betydning, om ens tid er kort eller lang, det væsentlige er, at man udfylder den på rette måde.

Er dette nu ren æstetik for dem, der gerne vil høre eller læse det? Nej, det er det ikke, for citat 8 er hentet fra en prædiken over Johs. 3,1-15 (Jesus og Nikodemus), og her spiller netop *tiden* en afgørende rolle.

Citat 9

Ved Biskopperne... Engelstoft's og ... Bindesbøll's Indvielse, fastelavnssøndag 1852, Hebr. 10,23f. (Kirkelige Leiligheds-Taler, Første Bind, 1854, s. 439ff.).

Først lyder *de* – efter vor tids smag – *noget højstemte og på ingen måde af ydmyghed prægede velkomstord* til lejligheden: »Det er visseligen en Høitid i vor Kirke, naar tvende Kirkens Mænd, som komme fra med Hæder at have udført vigtige Bestillinger... ligesom standse paa Veien i Guds Helligdom, for derfra ... at sendes ud i nye Virkekredse ... Og i det jeg nu i den høitidelige Stund hilser Eder... lykønsker jeg de Menigheder... jeg tør ogsaa lykønske Eder selv, thi det er et skjønt Embede, der er os betroet, riigt paa gavnlig Virksomhed ogsaa – Gud være lovet, at jeg efter mange Aars Erfaring kan sige det! – riigt paa Glæder, der høre til Livets reneste og skønneste« (s. 439).

Dernæst begynder *den alvorlige del* af talen, bemærkelsesværdigt nok med et ord fra Apokryferne: »Men efter den samme Erfaring maa jeg ogsaa komme ihu, hvad den gamle Viismand siger: »*Naar du kommer frem at tiene den Herre Gud, da skik din Siel til Fristelse*« [Sir. 2,1.]« (s. 440) – det ord vi mødte i citat 7.

Her bruges Siraks ord som et antiklimaks til den højstemte indledning. Jeg ville i denne sammenhæng ikke lægge så megen vægt på blot den omstændighed, at Sir. 2,1 citeres, som derpå, at verset citeres som det første i den alvorlige del af talen, der i øvrigt rummer 31 skriftstedshenvisninger. Jeg ved ikke, om det siger noget om Mynsters *vurdering* af Apokryferne – det gør det næppe, hvis Bibelen for ham har været *den hele Bibel*. Men det siger noget om deres *anvendelighed*: disse

skrifters enkelte ord (udsagn) er gode til at sammenfatte, det være sig i indledningen eller slutningen af en tale eller passage. Dermed er de imidlertid også *indirekte* vurderet.

Citat 10

Den 3die Mai 1837 (Taler ved Præste-Vielse, Første Samling, 1840, s. 72ff.).

Sir. 18,33, som vi har truffet i citat 4, benytter Mynster i denne ordinationstale: »Hvo kan læse Apostelen Jakobs kraftige Tale om de christelige Gierninger i hvilke den christelige Tro skal vise sig, uden ogsaa at føle sig forvisset om, at han i sit hele Levnet beflittede sig paa at beskæmme dem, der glemte, at Guds Rige bestaaer ikke i Ord, men i Kraft [1 Kor. 4,20.], og hvis Bogstav-Tro ikke var anderledes, end at vi vel paa dem kunne anvende Sirachs Ord, at *deres døde Hierte hængte ved en død Ting* [Sir. 18,33.]?« (s. 74).

Også her ser vi et eksempel på Apokryfernes velegnethed som sammenfatning af en tankegang.

Citat 11

Bønnen. Tredie Betragtning (Betragtninger over de christelige Troeslærdomme, Andet Bind, 1833, s. 215ff.).

»Vel ere der de, om hvilke vi ikke kunne negte at de bede – de kalde Vidner nok dertil, ville gierne ansees af Menneskene for at bede – og dog kunne og ville vi ikke sige, at det er Guds Aand, der fylder og driver dem ... *Tugtens hellige Aand flyer Sviig, og viger fra de Uforstandiges Tanker* [Viisd. B. 1,5.], dens Væsen er anderledes, end Menneskene ofte forud forestille sig, og det er giennem lang Opdragelse, giennem Striid og Selvfornegtelse og mange Smerter, at Hiertet dannes til en Bolig for Guds Hellige Aand«.

Den umiddelbare fortsættelse lyder: »Først og fremmest om de aandelige Gaver, men ogsaa om timelige Goder tør og skul-le vi bede; hvo vilde formene den Lidende, den Betrængte at flye hen til Gud i Bønnen? Er dit Hierte bange og bedrøvet, da vend dig til din Fader i Himlene, *thi som hans Majestæt er, saa er og hans Barmhiertighed* [Sir. 2,18, ikke som hos Mynster 2,1]« (s. 222).

I sin helhed lyder Sir. 2,18 i Biblia 1842: »[Og de sige:] lader os falde i HERrens Hænder, og ikke i Menneskens Hænder; thi som hans Majestæt er, saa er og hans Barmhjertighed«. De må være »De, som frygte HERren« i det forudgående vers 17.

Ingen, der læser det citerede i sammenhængen, kan være i tvivl om, at det er den *kristelige* bøn, der menes, ikke den *almene* bøn.

Citat 12

Grib det evige Liv! (Betragtninger over de christelige Troeslærdomme, Andet Bind, s. 323ff.).

»Men jo mere Nogen søger sin Deel i det Evige, desto mere unddrager han sig fra Forgængelighedens Magt. Derfor sige de gamle Vise, *at der er Udødelighed i Frændskab med Viisdom* [Viisd. B. 8,17.], at Erkiendelse af *Herrens Bud er Livs Lærdom, og de, som gjøre hvad Ham behager, de nyde af Udødelighedens Træ* [Sir. 19,19.]; derfor siger Apostelen de store Ord: vi blive ikke trætte, men hvis endog vort udvortes Menneske fordærves, fornyes dog det indvortes fra Dag til Dag; thi vor Trængsel, som er stakket og let, skaffer os en over al Maade stor, evig Vægt af Herlighed, i det vi ikke ansee de synlige Ting, men de usynlige, thi de synlige ere timelige, men de usynlige evige [2. Kor. 4,16ff.]« (s. 333).

Citatet er et kort udtryk for, i *hvor høj grad* Mynsters bibel har været *den hele Bibel*: han glider let og ubesværet fra Visdommens Bog og Siraks Bog til 2. Korinterbrev. Man kunne fristes til at konstatere, at hans bibel ikke blot er den *hele* Bibel, men også den *harmoniske* Bibel. Hertil skal undersøgelsen vende tilbage nedenfor under Martensen.

Citat 13

Gravtale Over... Christopher Frederik Sehestedt, 1833 (Kirkelige Leiligheds-Taler, Andet Bind, 1854, s. 307ff.).

»Han har været ung, og, som den gamle Vise siger, *o Død! din Dom er god for et Menneske, hvis Styrke formindskes, som har Plager alle vegne, som har udlevet, og intet Godt har at vente* [Sir. 41,3.4.]« (s.307).

Der citeres meget frit bedømt ud fra Biblia 1842, der har: »O Død! din Dom er god for et nødtørftigt Menneske, og hvis Styrke formindskes. Som er ældgammel, og haver alle vegne at drages med, og har ingen Tillid, og har mistet Taalmodighed«.

Citat 14

Sørgetaler ved... Christian den Ottendes Bisættelse, 1848 (Kirkelige Leiligheds-Taler, Første Bind, s. 341ff.).

I begyndelsen af afsnittet *I Roeskilde Domkirke* hedder det bl.a.: »Kun otte Aar ere hengangne, siden vi saaledes stode om Frederik den Siettes Kiste, og hvad vi dengang sagde, det sige vi endnu: »*Hans Ihukommelse er i Velsignelser*« [Sir. 45,2.]« (s. 345f.). Længere nede i samme afsnit varierer Mynster det citerede: »Derfor lød Sukket strax ved hans Bortgang, derfor lyder det her i den alvorlige Stund: »Ak, kun otte Aar!««; umiddelbart derpå fortsættes: »Dog »*Han fyldte*

snart en lang Tiid« [Viisd. B. 4,13.] Thi – siges der i den gamle Bog, af hvilken vi laante dette Ord – *thi en hæderlig Alder er ikke den, som har en lang Tiid, eller er maalt efter Aars Tal* [V. 7]« (s. 349).

Der citeres meget frit bedømt ud fra Biblia 1842, der har: (Sir. 45 er man nødt til at begynde med v. 1:) »Og *han*« dvs. *Gud* »lod komme af ham« dvs. *Jakob* »en barmhiertig Mand, som fandt Naade for alt Kiøds« dvs. *alle menneskers* »Øine«; derefter følger v. 2: »Som blev elsket af Gud og Menneskene, nemlig Moses, hvis Ihukommelse er i Velsignelser«. Vis. 4,13: »*Han*« dvs. *Enok* »blev gjort fuldkommen, og fyldte snart en lang Tid«. Vis. 4,7: »Men dersom en Retfærdig end dør tidlig, skal han [dog] være i Hvile«.

Citat 15

[*Brudetale*] (Kirkelige Leiligheds-Taler, Andet Bind, s. 117ff.).

»Min Ven! I denne Stund staaer Deres Faders og Deres Moders tidlige Ven for Dem. Deres Faders lyse, tankerige Aand kiendte Alle, men Faa er nu blandt de Levende, der kiendte ham længe og nøie, som jeg, og Faa har jeg kiendt, der saaledes efter sin gladeste Erfaring samtykte de gamle Ord: *Lyksalig Den, der har en god Hustru; en trofast Hustru glæder sin Mand, og fylder hans Aar med Fred* [Sir. 26,1.2.]« (s. 121).

Biblia 1842: »Lyksalig er den Mand, som haver en god Hustru, og hans Dages Tal bliver dobbelt. En mandig Hustru glæder sin Mand, og skal fylde hans Livs Aar med Fred«.

Citat 16

[*Brudetale*] (Kirkelige Leiligheds-Taler, Andet Bind, s. 133ff.).

»... et gammelt ærværdigt Ord, der siger os, at *Kierlighed er som et Paradiis med Velsignelser* [Sir. 40,19.]« (s. 134).

Biblia 1842: »[Men] Gunst er som et Paradiis med Velsignelser, og Barmhjertighed bliver ved evindelig«.

Citat 17

[*Brudetale*] (Kirkelige Leiligheds-Taler, Andet Bind, s. 158ff.).

Indledningen lyder: »*Ven og Medbroder*, siger Sirach, *møde, naar Tiid er* [Sir. 40,25.]« Næste afsnit begynder således: »Men dog, hvor trofast endog Vennens Hierte er, og hvor sandt det endog kan være, hvad atter Sirach siger, at *en trofast Ven er en stærk Beskyttelse* [Sir. 6,15.], saa føle Venner det dog ofte med Smerte, at de ikkun kunne være hinanden saa Lidet, saa langt Mindre, end de ønskede« (s. 158). Indledningen til tredje afsnit lyder: »Derfor siger Sirach: »*Ven*

og Medbroder møde, naar Tiid er, men mere end Begge Hustru og Mand« (s. 159). Fjerde afsnit slutter: »En trofast Ven er Livets Lægedom [Sir. 6,17.]; men dersom endog Ven og Medbroder møde, naar Tiid er, da mere end Begge Hustru og Mand« (s. 160).

Citat 18

[*Brudetale*] (Kirkelige Leiligheds-Taler, Andet Bind, s. 163ff.).

Indledningen lyder: »»De, som ere trofaste i Kierlighed, skulle blive hos Herren« [Viisd. B. 3,9.]. Disse den gamle Viismands Ord valgte jeg til dermed at hilse Eder her, I inderlig Elskede! fordi de fra alle Sider finde Anvendelse i den betydningsfulde Time« (s. 163).

Citat 19

[*Brudetale*] (Kirkelige Leiligheds-Taler, Andet Bind, s. 168ff.).

»Dersom det er saa, som et gammelt Ord siger, at *Faderens Velsignelse befæster Børnenes Huse* [Sir. 3,8.], elskede Børn! hvor fast vilde da Eders Huus staae, thi I tvivle jo ingenlunde om, at det er med Hiertets ømmeste, oprigtigste Følelser, jeg nu vil velsigne Eders Forening. Men jeg veed, at hvad vi Mennesker kalde at velsigne, det er at ønske og at bede, at befale dem, hvis Vel ligger os paa Hierte, til Ham, der har alle gode Gaver i Haand, som ogsaa det gamle Ord siger: *Herren giver Lægedom, Liv og Velsignelse* [Sir. 34,18.]. Derfor vide vi intet Bedre og Større at sige over vore Kiere, end det Ord, som stræber at kalde Velsignelsen ned herovenfra: Herren velsigne Eder, og bevare Eder, Herren lade sit Ansigt lyse over Eder og være Eder naadig!« (s. 168).

Samme tale har ogsaa: »Der er et andet Ord, som siger: *Kierlighed er som et Paradiis med Velsignelser* [Sir. 40,19]« (s. 169).

Martensen

Citat 20

Johs. 18,37-39: *Hvad er Sandhed?* (Prædikener, Første Samling, 1847, s. 21ff.).

Prædikenen indledes således: »Naar Pilatus udtaler det Spørgsmaal til Herren: hvad er Sandhed? da maae vi visselig sige, at dette Spørgsmaal, betragtet i og for sig selv, er det dybeste Spørgsmaal, der kan opstige af et Menneskebryst« (s. 23). Alle spørgsmål, menneskene forelagde Herren, samler sig i dette ene spørgsmål (s. 23f.). Når Herren spurgte menneskene om dette eller hint, var det i virkeligheden samme

ene spørgsmål om sandheden, som han ville opvække i dem: »Han vil selv, at Menneskene skulle spørge om Sandheden, paa det de af ham kunne annamme Svarets Fylde« (s. 24).

Efter min opfattelse af Martensens forkyndelse kan der ikke være tvivl om, at den ovenfor skitserede problemstilling er overordentlig central for ham. Det er derfor af stor vigtighed for denne undersøgelse, at han senere i samme prædiken uddyber den bl.a. ved hjælp af en sammenhæng i Apokryferne:

»Men at saa Mange forgjæves spørge: hvad er Sandhed? dette kommer tillige deraf, at de ikke ville modtage det Svar, som allerede er givet, ikke ville modtage Sandheden, som den er aabenbaret. Thi ikke forholder Sagen sig saaledes, at det kun er Mennesket, der søger Sandheden; det er meget mere Sandheden, der søger Mennesket. Allerede under den gamle Pagt høre vi, at Viisdommen gaaer omkring og søger efter dem, som ere den værd. Den staaer ved Veiskjellene og udgiver sin Røst: Kommer til mig, I, som begjære mig! *Jeg er Moder til den skønne Kjærlighed og til Kundskab og Frygt og til det hellige Haab!* [Sir. 24,21.]. Allerede under den gamle Pagt udtaler Viisdommen det dybe Ord til Mennesket: Giv mig dit Hjerte! [Sal. Ordsp. 23,26.]. Og denne Viisdom ... der i sin inderste Grund er Eet med Ordet fra Begyndelsen, aabenbarede sig i Tidens Fylde i Frelserens, i vor Herres Jesu Christi Skikkelse, talede med Menneskene Ansigt til Ansigt, som en Mand, der taler med sin Næste! I ham sagde Viisdommen atter: Kommer til mig! i ham sagde den atter: Giv mig dit Hjerte! Men i ham sagde Viisdommen ogsaa: Salig er Den, som ikke forarges over mig! [Matth. 11,6.] Thi da nu Han stod midt iblandt dem vidnende: Jeg er Sandheden; da nu han var kommen, hvem de saa længe havde ventet, havde ventet med Utaalmodighed, med Smerte; da nu Viisdommens Skikkelse stod afsløret for deres Blikke: da vilde de have ham heelt anderledes end han var; da opfyldtes hvad allerede var forudsagt af Profeterne: Han kom til sine Egne, men hans Egne optog ham ikke!« (s. 29f.).

I citatet er Sir. 24,21 kursiveret. Umiddelbart før står, som det ses, »*Kommer til mig, I, som begjære mig!*«; der er her tale om begyndelsen af Sir. 24,23, hvilket Martensen ikke udtrykkeligt angiver.

Citat 21

4. Mos. 6,22-27: *Herrens Velsignelse* (Prædikener, Første Samling, s. 247ff.).

I 4. Mos. 6,22-27 er hovedindholdet den aronitiske velsignelse.

Martensen citerer bl.a. Rom. 8,18: »Jeg holder for, at den nærværen-

de Tids Trængsler ikke ere at agte mod den Herlighed, som skal aabnbares os«. Og fortsætter umiddelbart derefter: »Den nærværende Tids Trængsler, siger Apostelen. Der er henrunden megen Tid, siden Apostelen skrev dette, og dog sige vi endnu »den nærværende Tids« Trængsler, og de, som komme efter os, ville gjentage det. Thi, som allerede en gammel Viis i Israel har sagt: *Stor Urolighed er der skabt for hvert Menneske, og der er lagt en tung Byrde paa Adams Børn, fra den Dag de udkomme af Moders Liv indtil den Dag de komme til Alles Moder igjen, fra Den, som sidder paa Ærens Throne indtil Den, som er fornedret i Jord og Aske!* [Sir. 40,1.2.] Og vi tilføie med Apostelen: Selv vi, der have Aandens Førstegrøde, selv vi succe besværede; thi saalænge vi færdes i denne Timelighed, saalænge begjærer Kjødets imod Aanden og Aanden imod Kjødets; og ikke blot have vi Kamp med Kjød og Blod, men med aandelige Fyrstendømmer og Magter, der røre sig i disse Tiders Mørke; og der er stor Urolighed for os Alle. Herren løfte sit Aasyn paa Dig og give Dig Fred! I dette Ord, Du stridende Kirke! tilsiger Herren din Gud Dig den tilkommende Seir, tilsiger Han Dig, at Du skal indgaae til din Guds Hvile!« (s. 259f.).

De ord, jeg har kursiveret, svarer til Sir. 40,1f. i Biblia 1842, de spatierede ord til Sir. 40,4. Martensen springer følgelig v. 3 over: »[I] deres Betænkninger og Hiertens Frygt er der en omhyggelig Forventelse, [nemlig deres] Dødsdag.«

Citat 22

1. søndag i advent, Matt. 21,1-9: *Velsignet Den, som kommer i Herrens Navn* (Prædikener, Anden Samling, 1849, s. 115ff.).

Sir. 40,1f. + 4 træffes også i denne prædiken, men Siraks ord anvendes anderledes:

»Verdensaaret og Menneskelivet i Verdensaaret gjentager sig med den Erfaring: *Stor Urolighed er skabt for et Menneske, og der er lagt en tung Byrde paa Adams Børn; fra den Dag, de udkomme af deres Moders Liv indtil den Dag, de vende tilbage til deres Moder igjen; fra Den, som sidder paa Ærens Throne indtil Den, som er fornedret i Jord og Aske!* [Sir. 40,1.2.] saa lader os da prise ham, at ogsaa hans Naadens Aar, at ogsaa Kirkeaaaret gjentager sig iblandt os med de glade Budskaber fra den evige Freds Egne, fra Troens og Haabets og Kjærlighedens Egne, gjentager sig med den glædelige Opfordring: Lader os gaee til Bethlehem! lader os her udhvile os fra dette Livs Møie ... og lader os her betænke hans hellige Liv, der selv var i denne Verden under stor Urolighed ... men som dog midt

under al denne Urolighed ... var Aabenbarelsen af den evige Fred paa Jorden ...» (s. 122).

Citat 23

Nytårsdag, Luk. 2,21: *Forsyns-Troen i Jesu Navn* (Prædikener, Anden Samling, s. 149ff.).

»Hvorfor er een Dag over en anden, efterdi Solen dog gjør alle Dage i Aaret lige? Saaledes spørger den vise Sirach [Sirach 33,7.] i det gamle Testaments Dage, og han svarer sig selv: Den Høiestes Viisdom har adskilt Dagene, han omskifter Aarstider og Fester; nogle Dage haver han helliget og udsondret, og andre haver han sat i almindelige Dages Tal. Og naar vi, som her ere forsamlede, spørge hverandre: Hvorfor er denne Dag forskjellig fra andre Dage, efterdi Solen dog gjør alle Dage i Aaret lige? da vide vi vel, at denne Dag ikke i den Betydning kan regnes blandt Herrens udvalgte Dage som Kirkens store Fester, vide vel, at denne Dag kun har en menneskelig Oprindelse; men dog kunne vi sige, at det er den Høiestes Viisdom, der har ledet Menneskene til at tælle deres Aar og Timer, ledet dem til at udsondre en første Dag i Aaret og hellige den i hans Paakaldelse, der omskifter Tider, omskifter Menneskelivets Tider« (s. 151f.).

Længere nede hedder det: »Vi have nævnet Jesu Navn, og have dermed nævnet det Navn, ved hvilket den Høiestes Viisdom har adskilt Verdenstiderne, det Navn, der som en skjærmende, en frelsende Magt skal vedblive at gaae igjennem Verdenstiderne, gennem det enkelte Menneskes Tider, efterdi det er besluttet, at der ikke er noget andet Navn, i hvilket Mennesker kunne blive salige« (s. 152f.).

Den kursiverede del af citatet angives at være Sir. 33,7, som i Biblia 1842 lyder: »Hvorfor er een Dag over en anden, efter at hver Dags Lys i Aaret er af Solen?«

Martensen nævner ikke, at den spatierede del af citatet må svare til Sir. 33,11-13: »[Dog] adskilte HERren dem ved Vidskabs Mangfoldighed, og forandrede deres Veie. Nogle af dem haver han velsignet og ophøiet, og Nogle af dem haver han helliget, og taget dem nær til sig; nogle af dem haver han forbandet og fornedret, og omkastet dem af deres Stand«.

Citat 24

Almindelig bededag, Sal. 73,23-26: *Du leder mig ved dit Raad!* (Prædikener, Anden Samling, s. 193ff.).

Som tilfældet er med Mynster i citat 1, er prædikenen præget af

alvoren i de sidste år af 1840'erne: »Den almindelige Bededag er atter vendt tilbage for vort Folk. Den er vendt tilbage under Tider, der med Rette kunne kaldes Hjem søgelsens Tider, og mere end nogensinde have vi dennegang Bønner paa vort Hjerte, Bønner for Fædreland og Folk, Bønner for det Hele, Bønner for det Enkelte. Men fremfor Alt ville vi bede om, at der i os Alle maa befæstes et saadant Sind, som udtaler sig i de forelæste hellige Ord, udtaler sig i de Ord: Du leder mig ved dit Raad, og derefter antager du mig til Ære!« (s. 195f.).

I trængslerne ses Guds straffedomme: »Dog skulle vi i Trængslerne ikke blot see Guds Straffedomme alene, men skulle ogsaa ihukomme det Ord, at *de, hvilke Gud elsker, dem revser han, og de hvilke Gud antager sig, dem lutttrer han i Fornedrelsens Ovn* [Sir. 2,5.] ...« (s. 198f.).

Biblia 1842 har: »Thi Guld prøves i Ild, og de Folk, som antages, i Fornedrelsens Ovn«.

Citat 25

2. søndag i advent, Luk. 21,25-36: *Herren kommer* (Prædikener, Anden Samling, s. 289ff.).

Overskriften skal ikke forstås om Herrens komme »hiin første Jule-nat« (s. 292), men hans komme »da Guds Rige skal vinde den sidste, den fuldendte Skikkelse igjennem denne Verdens Undergang og Ende« (s. 293).

Herom har Martensen bl.a. at sige: »*I alle dine Sager kom dine sidste Ting ihu, da skal du ikke synde evindeligt* [Sir. 7,37.]. Saaledes siger et gammelt Ord, for at minde Enhver om den Dag, som for hans jordiske Liv er den sidste, den yderste Dag. Vi ville udvide Ordet og sige: kom denne Verdens sidste Ting ihu, da skal du ikke synde evindeligt. Thi dine sidste Ting ere indesluttede under denne Verdens sidste Ting; og hvad enten du befinder dig i de Levendes eller de Dødes Rige, din sidste Skjæbne, dit sidste Haab, din sidste Frygt er indesluttet under vor Herres og Frelasers Tilkommelse til at dømme Levende og Døde!« (s. 298).

Biblia 1842 har: »I alle dine Sager kom dine sidste Ting ihu, saa skal du ikke synde evindeligen«.

Citat 26

Luk. 15,1-10: *Det fortabte Faar og den tabte Penning* (Prædikener, Ny Samling = Tredie Samling, 1852, s. 213ff.).

Martensen taler bl.a. om »det skjulte Udødelighedsmenneske i os« (s. 219): »Et Menneske kan umærkeligt fortabes i dette Livs Sorger og

Bekymringer, kan saaledes tabe sig deri, at Udødelighedsmennesket i ham omsider bliver ganske ukjendeligt, at den hellige Bekymring, Bekymringen for det evige Liv omsider dør i ham, og han kun spørger: hvad skulle vi drikke og hvormed skulle vi klæde os? Eller han kan saaledes gaae op i dette Livs Travlhed og Arbeide ... eller saaledes lade sig overvinde af Selvkjærlighed ... at Hjertet bliver koldt og dødt, ja at Ordet bliver opfyldt paa ham: *et dødt Hjerter hænger ved en død Ting* [Sir. 18,33 og ikke 18,23, som Martensen har]« (s. 220).

Citat 27

2. søndag i advent, Luk. 19,12-20: *Den lade Tjener* (Prædikener, Ny Samling = Tredie Samling, s. 313ff.).

»Og efterat Christus er aabenbaret, gjælder det i fuldere Maade end før Christus: *Vee et efterladent Hjerter, som ikke vil troe* [Sir. 2,13.], ikke vil nytte Guds Naades Gaver til at forarbeide sin Saliggjørelse. Et efterladent Hjerter, som ikke vil troe! Hvor passer dette Ord dog paa Mange, som befinder sig midt i Christi Kirke« (s. 313).

Biblia 1842 har: »Vee et efterladent Hierte! thi det troer ikke, derfor skal det ikke beskyttes«.

Citat 28

4. mandag i fasten, Johs. 19,1-7: *Pontius Pilatus* (Prædikener, holdte i Aarene 1859 til 1863, udg. 1863, s. 184ff.).

Også her benyttes bl.a. Sir. 2,13, men i denne forbindelse: »Thi Hedenskabets Synd, Ligegyldighed for Sandheden og Verdslighed i Hjerter og i Levnet, gjentager den sig ikke endnu midt i Christenheden? ... Men lader os, christne Tilhørere, mindes det gamle Ord: *Vee de frygtagtige Hjerter, vee en Synder, som gaaer paa to Veie*. Lader os mindes det gamle Ord *Vee et efterladent Hjerter, thi det troer ikke!* [Sir. 2,12.13.]. Ja lader os lægge det paa Hjerter: Dersom I ikke troe, da kunne I ikke bestaae [Es. 7,9.]. Thi selv de Bedre iblandt Hedningerne have følt, at uden Tro paa en høiere, en hellig Sandhed, som selv Hedningerne anede, søgte, uden Tro er Menneskelivet uden Grundvold, er Mennesket et Rør, der bevæges hid og did af Veiret« (s. 190f.).

Biblia 1842 til Sir. 2,12 lyder: »Vee de frygtagtige Hierter, og de efterladne Hænder, og en Synder, som gaaer paa to Veie!«

Citat 29

4. mandag i fasten, Johs. 19,12-17: *Og han bar sit Kors!* (Prædikener, holdte i Aarene 1859 til 1863, s. 199ff.).

»Og han bar sit Kors! Der er Kors og Lidelser nok i Verden, og atter

og atter høre vi Menneskene at klage over deres Kors, deres Byrder, deres Plager; atter og atter høre vi den gamle Klage: *Stor Urolighed er skabt for hvert Menneske, og der er et tungt Aag paa Adams Børn fra den Dag, de udkomme af deres Moders Liv, indtil den Dag, de vende tilbage til Jorden, deres fælles Moder* [Sirach. 40,1.]. De fleste klage over, at de er tvungne til at bære en Byrde; men de Færreste bære deres Byrde frivilligt, de Færreste bære den i Christi Efterfølgelse, fordi de fleste Mennesker forstaae ikke deres Byrde, deres Lidelse, forstaae ikke, at Faderen derigjennem vil drage dem til Sønnen ...« (s. 210).

Martensen citerer Sir. 40,1f. og ikke kun første vers. V. 2b lyder i Biblia 1842: »... indtil den Dag, de komme til Alles Moder igjen«.

Citat 30

16. søndag efter trinitatis, Luk. 7,11-17: *Enkens Søn af Nain* (Prædikener, holdte i Aarene 1859 til 1863, s. 274ff.).

Martensen spørger: »... hvoraf kommer det dog, at saa mange Mennesker saa lidet forstaae Livet og Livets Aabenbarelse, saa lidet kunne tilegne sig Christi Trøst, uden deraf at de saa lidet betænke Dødens Alvor, snarere undflye Dødens Tanke end betænke den? Derfor hedder det ogsaa i det gamle, ærværdige Ord: *Kom dine sidste Ting ihu, saa skal Du ikke synde evindeligt* [Sir. 7,37.]. Og derfor skal Du, min Tilhører, og jeg, idet vi idag ere standsede ved Nains Port, ogsaa komme vore sidste Ting ihu, skulle betænke, at hvad der skete med denne Døde, som blev udbaaren, det skal ogsaa engang skee med Enhver af os ...« (s. 277f.).

Citat 31

Samme prædiken, som citat 30 er hentet fra, indeholder bl.a.:

»Men kjende vi hine Tiders Tænkemaade og aandelige Tilstande, da kunne vi vistnok antage, at der i dette store Ligfølge ogsaa have været saadanne, der hyldede Sadducæernes Lærdomme, der nægtede Aand og Opstandelse og Engel, lærte, at Alt er forbi for et Menneske med dette Liv, og hvis Lære var beslægtet med den Viisdom: *Ved en Hændelse ere vi fødte og blive derefter, som havde vi ikke været til; thi Aanden i vor Næse er som en Røg og Talen som en Gnist; naar den er udslukt, maa Legemet blive til Aske, og Aanden udøses som en tynd Luft* [Viisd. 2,2-3.]. Disse Døde, der begrave deres Døde, findes de ikke ogsaa i vore Dage, saadanne, der have fundet Hvilen i en Viisdom, der kalder sig ny, skjønndt den allerede fandtes paa Christi Tider, den Viisdom, der forkynnder: Det er Naturens Løb Altsammen, og

Materien og denne nærværende sandselige Verden er den eneste sande Virkelighed, og Alt, hvad der ikke er af denne de fem Sandsers Verden, alt Overnaturligt er kun Indbildning og Sværmeri og Skygge?» (s. 280f.).

Til Martensens »og Talen som en Gnist« svarer i Biblia 1842: »og Talen, som fremføres ved vort Hiertes Røgelse, er en Gnist«.

Citat 32

Ap.g. 17,22-34: *Paulus i Athen* (Taler ved Præstevielse, holdte i Aarene 1860 til 1868, udg. 1868, s. 41ff.).

Samme citat fra Visdommens Bog, som vi traf i citat 31, findes i denne tale, men i en noget anden sammenhæng:

»Men dette vil jeg sige, at Hedenskabets Tider og Uvidenhedens Tider dog vedblive at fortsætte sig midt i Christenheden. Hvor mange ere der ikke i disse Tider midt i Christenheden, for hvilke den levende Gud er bleven en ubekjendt Gud, fordi de har hengivet sig til hedenske Lærdomme, der herske iblandt os! Vel lærer disse Tidens Hedenskab ikke, at Gud er indesluttet i Templer, gjorde af Menneskehænder, lærer ikke, at Guddommen er liig Guld eller Sølv eller Steen, formet til et Billede ved menneskelig Kunst, ved Indbildningskraftens Paafund. Men er det da en bedre Oplysning, naar nu saa Mange forestille sig Gud som langt borte fra Verden, i et uendeligt Fjerne, hiinsides Stjernerne ... Eller er det maaske en bedre Oplysning, naar Mange tale om en Gud, i hvem vi leve, røres og ere, men som herved kun forstaae en blind, bevidstløst virkende Natur, en altfrembringende, men ogsaa en altforstyrrende Magt, der er ligegyldig for Menneskehjertets Vel og Vee! Eller er det en bedre Oplysning, naar der i den sidste Tid er fremkommen en Retning, der lærer, at Materien er Tankens og Aandens Kilde, lærer den Viisdom: *Ved en Hændelse ere vi fødte og bive derefter som havde vi ikke været til. Thi Aanden i vor Næse er som en Røg og Talen som en Gnist. Naar den er udslukt, maa Legemet blive til Aske og Aanden udøses som en tynd Luft* [Viisd. 2,2-3.]; og som hermed forbinder den Lære, at Mennesket lever af Brød alene« (s. 46f.).

Sammenfatning

Mynster

1. Det mest karakteristiske ved de 19 citater fra de af Mynsters værker, der er benyttet, forekommer mig at være, at *Bibelen af Mynster synes*

opfattet som en helhed: han anvender Det gamle Testamente som en enhed og skelner ikke mellem kanoniske og ikke-kanoniske (apokryfiske) skrifter; hans helhedssyn på Bibelen ses også af, at han heller ikke udtrykkeligt nævner den gamle pagt (Det gamle Testamente) over for eller som afløst af den nye pagt (Det nye Testamente); *kanondele* eksisterer måske nok for ham, men har da en så underordnet betydning, at de kun yderst indirekte kommer til udtryk i de 19 citater. Mynsters hele bibel synes at være en selvfølge for ham og bygger naturligvis på et meget bredt bibelsyn; derfor har det ovenfor kunnet hedde, at Bibelen er *omfattende* for Mynster, eller at Bibelen er Bibelen. Det var, da han levede, i bogstavelig forstand en selvfølge, men snart kom en tid – og den varer stadig ved – da der udsendtes tusindvis af danske bibler, som ikke indeholdt Apokryferne. Dermed blev Bibelens helhed sprængt, hvad den også er endnu.

2. Man må understrege, at Mynsters bibel var den hele bibel og samtidig *kirkens bibel*. Sidstnævnte betegnelse er langtfra en selvfølgelighed set i kirkehistorisk lys: i slutningen af det 19. århundrede fremkom den situation, hvor man kan tale om kirkens bibel, men også om *videnskabens*, *religionshistoriens*, *filologiens*, *eksegesens bibel*, og den periode varer også stadig ved.

At Mynsters bibel er kirkens bibel vil sige, at kirken har *råderet* over den. Det må ikke misforstås, som om Mynster er af den opfattelse, at kirken kan anvende Bibelen efter forgodtbefindende. Det betyder, som vi har set, at Apokryferne ikke blot skal citeres, de skal *bearbejdes* og *indpasses* i de øvrige bibelske skrifter. Mynster mener at have lov til at skelne mellem det, Sirak vel egentlig mener, og det, vi kan og *skal* udvide hans udsagn til (citater 7). Bearbejdningen er følgelig noget, som *skal* finde sted. Det, vi i vor tid ville benævne den oprindelige betydning med et eller flere vers i Bibelen, føler Mynster sig således på ingen måde bundet af. Tværtimod, kunne man – omskrivende – sige: Mynster har ikke sin bibel for den oprindelige betydnings skyld, men for at bruge den i praksis.

3. De 19 citater giver klart det indtryk, at *Mynster* virkelig *gør praktisk og kirkelig brug af sin hele bibel*, og det viser netop hans benyttelse af Apokryferne. Det forholdsvis lidet omfattende materiale taget i betragtning, må Mynster hævdes at gøre vidtstrakt og central anvendelse af Apokryferne:

Sir. 11,19 indgår i redegørelsen for retfærdiggørelseslæren (citater 3).

Bogstavtroen angribes ud fra Sir. 11,19 (citat 4).

Sir. 18,33 må i Mynsters fremstilling hævdes at være i god overensstemmelse med 1. Kor. 3,11-15 (citat 4).

Mynster går så vidt at uddybe Det nye Testamente ved hjælp af Apokryferne (citat 4).

Sir. 11,18f. anvendes til at korrigere Præd. 12,13, 2. Kor. 5 og Ap. g. 4 udvider og viderefører Præd. 12 og Sir. 11 (citat 5).

Til den kristnes bøn kan hentes vejledning også uden for Det nye Testamente: et citat fra Apokryferne flettes ind i citater fra Det nye Testamente (citat 6).

Citat 12 viser, hvor let og ubesværet Mynster glider fra Visdommens Bog og Siraks Bog til 2. Korinterbrev.

4. I en række tilfælde må man konstatere, at Mynster *ikke* synes at være orienteret i retning af Det nye Testamente i så høj grad, som man umiddelbart kunne forvente det ud fra vor tids danske teologi. Det hænger naturligvis bl.a. sammen med punkt 1. ovenfor. Her skal blot nævnes:

Herrens frygt eller *Guds frygt* må hævdes at være mere dominerende som gudsbegreb i Det gamle Testamente end i Det nye Testamente, men det må understreges, at det absolut er udtryk for *et bibelsk guds-begreb* (citat 1).

I påskeprædikenen citat 2 *står opstandelsen ikke alene*, men har det i Det gamle Testamente mere end i Det nye Testamente dominerende *skygge-begreb at støtte sig til*.

Klagen i citat 5 over samtidens manglende religiøse reaktion på kole-raepidemiens kulmination begynder og slutter med et gammeltestamentligt skriftsted; de bibelske skriftsteder i klagen opregnes ikke kronologisk.

Det ville i vor tid være nærliggende at korrigere Præd. 12,13 ud fra Det nye Testamente, men Mynster bliver inden for Det gamle Testamentes rammer og benytter Sir. 11,18f. (citat 5).

Som nævnt ovenfor må citat 11 afgjort handle om den *kristelige* bøn, men der bringes to citater fra Apokryferne og intet nytestamentligt.

Hvad angår citat 13, skal der nok være nogen, der – efter at have reflekteret over det – kunne tænkes at spørge, om Sir. 41,3f. overhovedet udtrykker et *kristent* syn på døden. Jeg skal kun konstatere, at det gør det åbenbart for Mynster. Som Bibelen har været omfattende for ham, har kristendommen det også – herom er der adskillige direkte og indirekte vidnesbyrd i de 19 citater.

5. Som nævnt forekommer både *Bibelen* og *kristendommen* mig at være *omfattende* efter Mynsters opfattelse. Det er naturligvis særdeles vanskeligt at svare på spørgsmålet: hvorfor forholder det sig således? Måske vil nogen mene, at det er tåbeligt at spørge således. Jeg vil dog vove at antyde noget af baggrunden for denne – lad os sige: sande – rummelighed:

I citat 2 kan Mynster have ment, at Vis. 5,8f. udtrykker hovedtanken så *alment forståelig* som muligt, og i citat 4, at Siraks udsagn er en *mere alment forståelig* formulering end Paulus' udtryk. I citat 9 er det anført, at Apokryfernes enkelte ord (udsagn) er gode som *sammenfatninger*, det være sig i indledningen eller slutningen af en tale eller en passage.

Selv om ovenstående gennemgang af de 19 citater gang på gang har afvist, at Mynster skulle have anvendt Apokryferne *udelukkende af retoriske, æstetiske grunde*, kommer man meget vanskeligt uden om, at de enkelte passager fra dem anvendt i den rette sammenhæng ofte må hævdes at have *en betydelig retorisk, æstetisk* virkning.

Mynsters brug af Apokryferne kan kort sagt siges også at være et led i hans pædagogik over for menigheden / læserne. Eller om man – lidt højtideligt udtrykt – vil: hans opfattelse af prædikekunsten.

6. Der er en sammenhæng mellem Mynsters omfattende bibel, hans omfattende kristendom og hans prædikener og talers retoriske, æstetiske virkning: de hænger således sammen, at angreb på eller fjernelse af for eks. Apokryferne vil få helheden til at styrte sammen. Helheden er – tautologisk udtrykt – *den hele bibel* eller – i hvert fald set ud fra vor tid – *den harmoniske bibel*, jævnfør under citaterne 5 og 12.

Martensen

7. Vender man sig fra Mynster-citaterne til Martensen-citaterne, forekommer det væsentligste at være, at man også hos Martensen kan tale om *den hele bibel*, men derimod ikke om *den harmoniske bibel*. Blandt de mange forskelle mellem de to prædikanter er denne den altafgørende, fordi den – skønner jeg – danner begyndelsen, men også kun begyndelsen, til den situation, Folkekirken har befundet sig i de sidste omkring hundrede år.

Meget generelt og forenklet udtrykt befandt Mynster sig i en betydeligt mere harmonisk situation i sin embedsperiode som biskop end Martensen i sin. Mynster havde ganske vist mange kontroverser med vidt forskellige enkeltpersoner og kredse om ikke så få spørgsmål, men man kan ikke med rimelighed påstå, at der var et eller flere af disse spørgsmål, der for alvor angik selve religionens eller kristendommens

eksistens. Berettigelsen af religion som sådan eller kristendommen i særdeleshed var ikke på Mynsters tid et spørgsmål, der i videre udstrækning optog sindene. Det var ikke på dette punkt, han måtte repræsentere konservatismen. Hertil kommer, at enevælden jo i høj grad beskyttede Mynster og skånede ham for at tage kampen for eller imod religionen op.

Med Grundloven som ydre anledning ændredes den relativt harmoniske situation hurtigt. Det fik Martensen at mærke.

Mynster kan i ovenstående citater nok rette bebrejdelser mod sin samtid, for eks. i anledning af reaktionen på koleraepidemien, men hans bebrejdelser angår væsentlig manglende alvor i religionsudøvelsen.

Martensen måtte tage anderledes alvorlige spørgsmål op: påstanden om »at Alt er forbi for et Menneske med dette Liv« (cit. 31) og »at Materien er Tankens og Aandens Kilde« (cit. 32).

Disse to påstande er selvfølgelig for Martensen uforenelige med kristendommen. Det for denne undersøgelse centrale er, at Martensen hævder, at de ikke er produkter af hans samtids frafald fra religionen, men er at finde allerede i Bibelen i Vis. 2,2f.: »Hedenskabets Tider og Uvidenhedens Tid... vedblive at fortsætte sig midt i Christenheden« (cit. 32). Det alvorlige er, at der i Bibelen er nedslag af dem. Hermed må *Mynsters harmoniske bibel* være sprængt.

Selv om nogen sikkert vil undres over spørgsmålet, *kan* man med rimelighed kort spørge: *hvad* har sprængt den harmoniske bibel? Det har *den oprindelige mening* med Vis. 2,2f. De to vers må historisk betragtet hævdes *dels at benægte udødelighedslæren dels at gå ind for materialismen*, hvis sagen skal udtrykkes meget enkelt.

For en overfladisk betragtning er det forståeligt, hvis nogen derfor tager afstand fra Visdommens Bog og måske også fra Apokryferne som helhed.

Herom er der dog ikke tale hos Martensen. Han er nemlig ikke overfladisk.

For den mere omhyggelige bibellæser forholder det sig således, at det *ikke* er Visdommens Bog *i sig selv*, der mener, hvad der står i 2,2f.; Visdommens Bog *refererer*, hvad nogen mener, og det er jo en ganske anden sag. Vis. 2,2f. er blevet sagt af »*de, som slutte ikke ret*«; deres udsagn strækker sig til v. 20, og v. 21 karakteriseres de således: »*Saadant tænkte de, og de fore vild thi deres Ondskab havde forblindet dem*« (Biblia 1842). Visdommens Bog, som den nu foreligger, tager med andre ord afstand fra de to opfattelser.

Der er imidlertid den uheldige omstændighed, at man skal slå Mar-

tensens citater op i for eks. Biblia 1842 for at blive klar over, at de to opfattelser ikke blot er *bevidnet* i Bibelen, men at der *tages direkte afstand* fra dem.

Martensen må enten have forestillet sig, at tilhørerne / læserne har været usædvanlig bibelstærke, eller også har han ikke taget det fornødne pædagogiske hensyn. I sidstnævnte tilfælde har han så at sige selv ubevidst sprængt den hele bibel ved at forlede mindre bibelstærke til at tro, at en bibelsk forfatter går ind for de to opfattelser.

Det er udelukket, at Martensen med vilje selv skulle have gjort sig skyldig i denne misforståelse. Det viser hans brug af Apokryferne i de øvrige citater klart. Man kan således ikke beskyldte *ham* for at have sprængt den hele bibel.

8. For Martensen er Bibelen langt tydeligere *trede* end for Mynster; det viser udtryk som »Allerede under den gamle Pagt ...« (Citat 20), »... i det gamle Testamentes Dage ...« (citat 23); der er en *udvikling* fra den ene bibeldel til den anden: »... efterat Christus er aabenbaret, gjælder det i fuldere Maade end før Christus: Vee et efterladende Hjerte, som ikke vil troe [Sir. 2,13.]« (citat 27); denne *udvikling* gør for øvrigt *Mynsters harmoniske bibel* umulig.

Men udviklingen sprænger ikke den hele bibel; den får den tværtimod til at hænge systematisk og klart sammen som tre led: begrebet *visdom* er centralt for Martensen, og når han herom kan skrive: »... denne Viisdom ..., der i sin inderste Grund er Eet med Ordet fra Begyndelsen, aabenbarede sig i Tidens Fylde i Frelserens ... Skikkelse ...« (citat 20), må han mene, at den *visdom*, der spiller en så central rolle i Visdommens Bog og Siraks Bog, er identisk med *skaberordet* i 1. Mosebog og det ord, der blev kød i Det nye Testamente. Opfattet på denne måde bliver Apokryferne næsten en art centrum i Bibelen: de peger tilbage til skabelsen og frem til evangeliet.

Denne opfattelse af Apokryferne kommer klart til udtryk i Biblia 1842, hvor der efter det sidste vers i 1. Mos. 1 (»Og Gud saae alt det, han havde gjort, og see, det var meget godt ...«) findes følgende skriftstedshenvisninger i den her nævnte rækkefølge. Jeg anser det for nødvendigt for undersøgelsen at citere en del af ordlyden efter Biblia 1842:

Sir. 39,21: »... alle HERrens Gierninger ere saare gode«.

Sir. 39,41: »Alle HERrens Gierninger ere gode, og Alt, hvad behov gøres, skal han forstrække i sin Time«.

Vis. 1,14: »... han skabte alle Ting, at de skulle være, og Verdens Oprindelse vare til Velfærd, og der var ikke fordærvelig Gift i dem, ei heller Helvedes Rige paa Jorden«.

Mark. 7,37: »... han [Jesus] haver gjort alle Ting vel ...«.

Henvisningen til Sir. 39 findes første gang i Frederik den Andens Bibel 1589 – der er altså tale om en gammel tradition for i danske bibler at kæde 1. Mos. 1 og Siraks Bog sammen, og de teologer, der har anbragt disse skriftstedshenvisninger kan umuligt have været af den opfattelse, at Apokryferne hører til i Bibelens yderste periferi (eller slet ikke i den), hvad ovenstående tydeligt har vist, at Mynster og Martensen heller ikke har ment.

Martensens brug af *visdommen* i denne forbindelse viser, at Bibelen for ham er *kirkens bibel*, og at han bruger den *kirkeligt*. Den er et litterært værk, som han læser og bruger i dets helhed.

Derfor er det irrelevant at indvende for eks., at Sir. 39,41 går videre end 1. Mos. 1 *efter dette kapitels oprindelige mening*, og at spørge for eks., hvad Jesu helbredelsesundere Mark. 7,37 dog har at gøre med 1. Mos. 1. Man kan sagtens se en sammenhæng, når man læser Bibelen som et litterært værk i dens helhed og gør sig umage for at sætte sig ind i, hvad de mennesker, der har givet den dens nuværende sammensætning, kan have ment med det, de har gjort.

Kirkehistorisk sammenhæng

Hvad *den førreformatoriske tid* angår, må det være tilstrækkeligt her at nævne, at Visdommens Bog og Siraks Bog er benyttet i den mest omfangsrige kilde, der kendes, når det drejer sig om den religiøse litteratur: Middelalderens danske Bønnebøger, I-V, 1945-1982, udgivet af Karl Martin Nielsen (jf. registeret over bibelcitater, V, s. 128ff.). Det er således ikke først reformatorerne, der har anvendt disse skrifter i dansk oversættelse.

I *reformationsårhundredet* er det væsentligste, når talen er om Bibelen, at denne første gang udsendtes samlet i dansk oversættelse i 1550 som den første af de tre danske foliobibler, Christian den Tredjes Bibel. For denne afhandling er det imidlertid væsentligere, at to af de apokryfiske skrifter hører til de bibelske bøger, der blev oversat til dansk, *før* den samlede bibel forelå i 1550. At Det nye Testamente oversattes to gange i 1520'erne (Christian den Andens Nye Testamente 1524 og Det ny Testamente oversat af Christiern Pedersen 1529) og Mosebøgerne i 1530'erne (Hans Tausens Oversættelse af De fem Mosebøger 1535) er vist almindelig kendt og kan næppe undre nogen. Herover må imidlertid ikke glemmes, at Peder Tidemand oversatte bl.a. Visdommens Bog (Salomonis Wijshed 1541) og Siraks Bog (Jesus Syrach 1541), netop de to apokryfiske bøger, der er hyppigst benyttet i

Middelalderens danske Bønnebøger, og som ifølge ovenstående må hævdes at spille en væsentlig rolle i Mynsters og Martensens forkyndelse.

Tidemand's oversættelser viser, hvor centralt placeret Visdommens Bog og Siraks Bog var i Danmark allerede, før Christian den Tredjes Bibel udkom i 1550. Også efter 1550 udsendtes Siraks Bog selvstændigt i det 16., 17. og 18. århundrede (jf. Bibliotheca Danica, I, 1961, sp. 44, og V, 1963, sp. 6 og 427). Det må tages som et vidnesbyrd om denne bogs popularitet: fremkomsten af Christian den Tredjes Bibel 1550 og senere Frederik den Andens Bibel 1589 og i de følgende århundreder Resens 1607 med revisionerne 1647 og 1716ff. samt den sidste foliobibel, Christian den Fjerdes 1632f. og de mange mindre udgaver heraf, Hus- og Rejsebiblerne, der udsendtes fra 1690'erne til 1802, har ikke kunnet dække behovet, når det gjaldt Siraks Bog: man måtte have små, praktiske, selvstændige udgaver af den.

Der er her ikke tale om et fænomen, der er specielt dansk: 1529 udsendtes Luthers oversættelse af Visdommens Bog og 1533 hans oversættelse af Siraks Bog som særskilte skrifter (jf. for eks. Hans Volz, Martin Luthers deutsche Bibel, Entstehung und Geschichte der Lutherbibel, Hamburg 1978, s. 149f.). Tidemand's oversættelser af Visdommens Bog og Siraks Bog indeholder da også Luthers fortaler hertil.

Disse to apokryfiske bøger har ikke blot været *oversat* til dansk tidligt i reformationsårhundredet; de har også været *praktisk anvendt*, hvad der jo ikke er en selvfølge, idet flere apokryfiske bøger (også på Mynsters og Martensens tid) nok har foreligget oversat, men ikke synes synderligt anvendt i praksis.

Her skal blot nævnes to eksempler på denne anvendelse:

Frederik den Andens Bibel 1589 er ikke blot, som det ofte antages, et optryk af Christian den Tredjes 1550 med mindre væsentlige ændringer. Den indeholder et for nærværende afhandling særdeles vigtigt Register paa den gantske Bibel, som ikke findes i Christian den Tredjes Bibel. Her kan man slå op under for eks. *Antichristen*, *Bekendelse*, *Frygte Gud*, *Ord*, *Gode Quinder oc deris Roes*, *Om de Rige*, *Sorg / Kummer oc Drøffuelse*, *Troen* og *Ydmyghed*; under disse eksempler på opslagsord findes skriftstedshenvisninger, og de pågældende skriftsteders ordlyd sammenfattes kortest muligt. Under alle de anførte eksempler findes apokryfiske skrifter nævnt. Man får af dette register tydeligt indtryk af, at Apokryferne anvendes på linie med de kanoniske skrifter. Samme gælder mange andre opslagsord i registeret, som er en blanding af en art konkordans og et bibelsk kompendium.

Niels Hemmingsens Postille udkom i dansk oversættelse 1576. I mar-

ginalnoterne henvises flere gange til bl.a. Visdommens Bog (jf. for eks. under Den tiende Søndag effter hellig Trefaaldighed) og Siraks Bog (jf. for eks. under Den anden Søndag effter Christi obenbarelse og Den tredie Søndag effter hellig Trefaaldighed (tris)).

Efter mit kendskab til den religiøse litteratur på dansk synes Apokryferne anvendt i *det 17. og 18. århundrede* på stort set lignende måde som i reformatiønsårhundredet. Her skal eksempelvis for det 17. århundredes vedkommende blot henvises til marginalnoterne i Resens bibel fra 1607 og revisionen heraf fra 1647 samt i Jesper Brochmands Sabbati Sanctificatio, Det er: GVdelig Betenckning oc kort Forklaring offuer alle EVANGELIER oc EPISTLER ... 1635-1638 (i de følgende to århundreder optrykt (med ikke uvæsentlige ændringer) og kendt som Brochmands Huspostil). For det 18. århundredes vedkommende kan som eksempler nævnes marginalnoterne i Peder Zachariæsen Naskovs Den reene Evangeliske Religions Artikler... 1735⁵, og den omstændighed, at Enewald Ewalds verbalkonkordans (anden del af hans Den Bibelske Concordantz ... 1748-1749) også henviser til Apokryferne og anbringer disse henvisninger, hvor de fagligt set rettelig hører hjemme, mellem henvisningerne til Det gamle Testamentes kanoniske bøger og de nytestamentlige skrifter.⁶

Betragtes Mynsters og Martensens brug af Visdommens Bog og Siraks Bog i lyset af ovenstående meget kortfattede kirkehistoriske oversigt, kan man med god grund hævde, at de med deres hele bibel er i overensstemmelse med traditionen fra de foregående århundreder. Naturligvis gør Hemmingsen, Brochmand, Naskov, Mynster og Martensen ikke brug af Apokryferne på samme måde; det er i øvrigt en opgave for sig at redegøre for forskelle og ligheder mellem benyttelsen af Apokryferne i de fem århundreder fra middelalderens bønnebøger til Martensen. Det væsentlige i denne sammenhæng er, at man fra det 15. til det 19. århundrede kan konstatere, at Apokryferne har været anvendt og dermed anerkendt i den religiøse litteratur og dens grundlag, den danske bibel. Endnu i Biblia 1842 findes henvisninger i Det gamle Testamente til Apokryferne og Det nye Testamente.

Biblia 1842 går som bekendt tilbage til Resens bibel fra 1607. I 1840'erne, hvor både Mynster og Martensen virkede, var Resenteksten imidlertid ikke enerådende. I dette årti var Jac. Chr. Lindbergs oversættelse under udarbejdelse (den påbegyndtes i slutningen af 1830'erne og afsluttedes først efter 1850), og 1847 udkom den hovedsagelig af Chr. H. Kalkar oversatte bibel. Både Lindberg og Kalkar har et syn på Apokryferne, som Mynster og Martensen ikke kan have haft, da de i så

fald ikke havde kunnet anvende dem, som de gør i citaterne ovenfor. Da Mynster og Martensen som nævnt fortsætter traditionen fra de fire foregående århundreder, er der hos Kalkar og Lindberg tale om et radikalt nybrud i bibelsynet.

Af indledningen til de apokryfiske bøger i Kalkars bibel skal her kun citeres følgende: »Vigtige ere disse Bøger fornemmelig for dem, som tilgavns ville kjende Overgangsperioden fra det gamle til det nye Testaments Tid; men som Hjemmel for eller Stadfæstelse af en Lærdoms guddommelige Oprindelse kunne de ikke anføres; thi Sandhed og Vildfarelse, blander sig, som ovenfor er bemærket, med hinanden« (Første Deels andet Bind, s. IV).

Lindbergs bibel kom allerede 1866 i anden *udgave*, revideret af hans søn, Niels Lindberg, som indledningsvis aftrykker bl.a. sin faders fortale til andet *oplag* af førsteudgaven. Af interesse for denne afhandling er følgende heri: »Da jeg for 20 Aar siden begyndte Trykningen af min ifjor sluttede Bibeloversættelse, var det ikke alene min Tanke, at optage de »apokryfiske Bøger i det gamle Testamente« men endog i en større Udstrækning, end vi hidtil har haft dem i vore danske Bibler; men inden jeg naaede saavidt med Arbejdet, opgav jeg denne Plan, og ønsker at benytte nærværende Lejlighed til at underrette mine Trosbrødre om Grunden dertil. Denne ligger ingenlunde deri, at jeg har forandret mine Tanker om disse Bøgers Betydning som Oldskrifter af stor Vigtighed baade i historisk og sproglig Henseende, men deri, at det blev mig mere og mere klart, at vi i vore Bibler kun skulde have de Bøger, som havde Vidnesbyrd af alle Hovedmenigheder, og at de øvrige saakaldte apokryfiske Skrifter i det Højeste kunne betragtes som Tillægsbøger og ikke som Dele af den Hellige Skrift, der udelukkende maa være Gruben, hvoraf Stenene skal tages til at opføre en forsvarlig Lærebygning paa den kristne Tro som Grundlag. Mulig vil nogen bemærke herved, at jeg i Oversættelsen af det nye Testamente af samme Grund burde have udeladt de Skrifter, som ikke have almindelig Anderkjendelse som apostoliske; f.Ex. Jakobs Brev. Men Forholdet er dog ikke ganske det samme; thi skjøndt disse Skrifter har mødt Modsigelse af Mænd og Kirkesogne af stor Vægt, og i en Tid, da Spørgsmaalet om, hvilke Bøger der skulle regnes med til det nye Testamente, havde en ganske anden Betydning, end naar det fremsættes i vore Dage, saa har dog alle Hovedmenigheder beholdt dem, hvilket ikke er Tilfældet, hvad de apokryfiske Bøger i det gamle Testamente angaaer; og Forholdet vilde først været det samme, naar f.Ex. Luther, efterat have afsagt sin afgjørende Forkastelsesdom over Jakobs Brev, havde udeladt det i sin Bibeloversættelse, og den tyske Menighed havde

fulgt ham i dette Stykke. Denne Betragtning er ogsaa Grunden til, at jeg, hvis jeg vilde fulgt mit personlige Skjøn, maatte have optaget »Visdommens Bog«, fordi jeg anseer den for salomonisk; jeg formener nemlig, at det personlige Skjøn ikke maa være afgjørende ved et Spørgsmaal af denne Natur, men dets Besvarelse alene bero paa Hovedmenighedernes samstemmende Vidnesbyrd« (s. VIII.).

For Kalkar er apokryferne reduceret til historiske kildeskrifter, og Lindberg udelukker dem, fordi »Hovedmenighedernes samstemmende Vidnesbyrd« ikke foreligger.

Når Kalkar og Lindberg nyoversætter Bibelen, må de hævdes at virke som *det praktiske kirkelivs mænd*; de oversætter for *menigheden*; at de også, andetsteds i deres produktion, virkede som videnskabsmænd (i datidens forstand) er en sag, som ikke vedkommer denne afhandling. Det, jeg har citeret fra deres bibler, er først og fremmest bestemt til at læses af kirkens lægfolk, ikke hovedsagelig af andre videnskabsmænd. Lindbergs og Kalkars vurdering af Apokryferne må således ses ud fra det praktiske kirkelivs synspunkt, og resultatet er, at *den hele bibel* ikke eksisterer længere.

Året efter Martensens død i 1884 udkom Frants Buhls *Den gammeltestamentlige Skriftoverlevering* – I. Kanons Historie, II. Tekstens Historie –. Buhl, der således en periode har virket samtidig med Martensen, var udpræget *videnskabsmand*. Det nævnte skrift er en lærebog, der benyttedes af teologiske studenter i adskillige år og blev kendt også uden for Danmark, idet den i 1891 udkom på tysk (Kanon und Text des alten Testaments). Denne lærebog må ses ud fra *den historisk-kritiske gammeltestamentlige videnskabs* synsvinkel. Buhl giver s. 3-56 en fremstilling af *Den gammeltestamentlige Kanons Historie*. Hans syn på Apokryferne skal jeg ikke referere i detaljer i denne sammenhæng. Det må være tilstrækkeligt at anføre, at også han sprænger den hele bibel. Det må nu anses for en selvfølge. Hvad væsentligere er: Buhl forekommer mig at anvise Apokryferne en perifer plads i Bibelen stort set ud fra samme hovedargumenter som Kalkar og Lindberg. Naturligvis gør han det i andre vendinger, med langt flere overvejelser og argumenter osv., men det endelige resultat bliver reelt det samme.

Idet nu det praktiske kirkelivs holdning, som den kommer til udtryk hos Kalkar og Lindberg, mødes i enighed med den historisk-kritiske bibelforsknings standpunkt i for eks. Buhls version opstår grundlaget for, at Apokryferne hurtigt bliver praktisk taget glemt, ikke i videnskaben, men i kirkelivet og dermed kulturlivet. Således har situationen været i de sidste ca. hundrede år: der solgtes stadigt flere bibler uden Apokryferne, og anvende dem i forkyndelsen har vist ikke mange

gjort; i en længere periode har man slet ikke kunnet købe bibler med Apokryferne, men har været henvist til at erhverve sig dem i et særligt tillæg til Bibelen.

Man kan i denne afhandling springe fra 1880'erne til 1980'erne, idet fremdragelse af holdninger til Apokryferne i den mellemliggende periode stort set ville blive gentagelser af de hovedholdninger, der allerede er fremlagt.

I vort årti spiller Apokryferne mig bekendt vist ingen eller i hvert fald en ganske overordentlig underordnet rolle i det praktiske kirkeliv. Man kan måske ikke direkte bevise dette, men der er en omstændighed, som efter mit skøn er meget sigende i den forbindelse: Det danske Bibelselskab har nu i over femten år arbejdet på at kunne udsende en helt ny oversættelse af Bibelen omkring 1990; en sådan er naturligvis først og fremmest bestemt for det praktiske kirkeliv; de hidtil udsendte prøveoversættelser viser tydeligt, at det, selv om oversætterne efter nogens mening visse steder har foretaget en »opmytologisering« af Det gamle Testamente, er en *kirkelig* bibel, der vil blive resultatet; nyoversættelsen vil imidlertid kun komme til at omfatte Det gamle Testaments kanoniske bøger og Det nye Testamente; for Apokryfernes vedkommende vil man, efter hvad der forlyder, aftrykke den nugældende autoriserede oversættelse af 1953, efter det oplyste fordi det af økonomiske grunde ikke lader sig gøre at oversætte også dem. Resultatet må komme til at blive en bibel, der i hvert fald sprogligt er i splid med sig selv.

Vender man sig fra det praktiske kirkeliv, hvor Bibelen *anvendes*, til den fagligt teologiske litteratur, hvor Bibelen *udforskes* (eller: hvor forskningsresultater fremlægges) og problemstillinger omkring den *debatteres*, skal jeg for indeværende årtis vedkommende af pladshensyn kun hæfte mig ved følgende: Apokryferne behandles meget udførligt og efter mit skøn særdeles selvstændigt som historiske kildeskrifter i Benedikt Otzens Den antike jødedom. Politisk udvikling og religiøse strømninger fra Alexander den Store til Kejser Hadrian (1984). Mig bekendt findes der ikke på dansk en fremstilling, der i så vid udstrækning gør rede for det enkelte apokryfiske skrifs indhold, og det forekommer mig i sig selv at være et nybrud i forskningen, men ud over den historiske synsvinkel kommer Otzen ikke; han vil fremlægge forskningsresultater, ikke debattere bibelsyn eller lignende. Også i Bent Mogensens Israelitiske leveregler og deres begrundelse (1983) fremlægges forskningsresultater; emnet taget i betragtning må det undre meget – i denne sammenhæng – at Apokryferne spiller en ganske un-

derordnet rolle, men det må indrømmes, at man *kan* behandle det udelukkende ud fra de kanoniske bøger; de apokryfiske kan udelukkes med den begrundelse, at de ikke som de kanoniske repræsenterer *det gamle Israels religion*, men *jødedommen* (jf. titlen på Otzens fremstilling); den faglige berettigelse af denne skelnen ville jeg tillade mig at betvivle; hermed betvivles også fagligt berettigelsen af at holde Det gamle Testamente kanoniske og apokryfiske bøger så skarpt adskilt, som vor tids danske forskning gør. I Bibelsyn fundamentalistisk konservativt historisk-kritisk eksistentielt kvindeteologisk narrativt strukturalistisk redigeret af Niels Jørgen Cappelørn (1985) debatteres Bibelen sandelig ud fra ikke så få synsvinkler; til trods for de mange forskellige meninger, der fremlægges, og ord som *helbibelsk* (sic!, s. 46) og »*hele Bibelen*« (s. 49) synes ingen af de mange forfattere at berøre spørgsmålet om Apokryfernes stilling i Bibelen; tværtimod hævder en af dem, at det er nødvendigt »at forenkle problemstillingen og udelade en drøftelse af komplicerede størrelser som ... kanonspørgsmålet« (s. 41). Det må set i en større kirkehistorisk sammenhæng forekomme meget snævertsynet i et skrift om bibelsyn at udelade behandling af kanonspørgsmålet, idet det netop er dette spørgsmål, der er hovedsagen i udviklingen fra Mynster og Martensen til 1980'erne.

Slutning

Mellem Mynsters og Martensens forkyndelse, hvor Apokryferne er centralt placeret ifølge det fremlagte materiale, og vor tid, hvor de efter mit kendskab til den teologiske forskning og debat her i landet er henvist til kun at benyttes som historiske kildeskrifter, hvis relation til det kanoniske Gamle Testamente og Det nye Testamente man åbenbart nødtigt tager stilling til, er der kirkehistorisk betragtet en dyb kløft, øjensynligt – men det burde udforskes nøjere – skabt ved vækkelsesbevægelsernes møde med den historisk-kritiske bibelforskning. Da Apokryferne ikke blot har betydning for det praktiske kirkeliv og den teologiske forskning og debat, men i høj grad tillige for forståelsen af ældre dansk – og naturligvis også udenlandsk – kunst og litteratur, er kløften mellem 1880'erne og 1980'erne i virkeligheden *en kulturkløft*. I citaterne i Nye ord i dansk 1955-75 (Dansk Sprognævns skrifter 11, 1984, s. 268) er dette ord anvendt i social og geografisk betydning, men jeg ser ingen grund til, at man ikke skulle kunne anvende det også historisk som i nærværende sammenhæng. Man kunne også med P. G. Lindhardt tale om *kultursyntesens opløsning* (Den danske kirkes Historie, VII, s. 169). I vort årti finder man sagen udtrykt i Gyldendals

Dansk litteratur historie, 5, s. 588 således: der bringes et fotografi af Thorvaldsens Kristus i Frue Kirke i København og billedteksten lyder: »Thorvaldsen: Kristus. Efter ødelæggelsen under Københavns bombardement blev Vor Frue Kirke genopført af C. F. Hansen i nyhøllensk stil. Både kirkerummet og dets centrale udsmykning, Bertel Thorvaldsens »Kristus« fra 1821, udtrykker den harmoni og dannelse, som kristendommen blev forbundet med i første del af 1800-tallet. Herimod satte Kierkegaard sine eksistenskategorier og sin opfattelse af troen som et paradoks. Og hans sidste indsats blev kampen mod Mynster, Martensen og den hele dannelseskirke«.

Noter

1. Der tages således ikke hensyn til senere optryk eller udgaver af Mynsters og Martensens prædikener; ifølge stikprøver, jeg har foretaget, synes der ikke heri foretaget ændringer, som kan have betydning for denne afhandling.
2. Jeg finder det på baggrund af mine tidligere foretagne undersøgelser (jf. Dansk Bibelsprog 1716-1740, Skrifter udgivet af Københavns Universitets Institut for Religionshistorie, 3, 1978, og Dansk Bibelsprog 1740-1842, samme serie, 6, 1982) rimeligt her at anvende denne bibel.
3. Denne forenkling er nødvendig af pladshensyn. Hvis jeg kort skulle tage stilling til sekundærlitteraturens opfattelser af blot Mynsters og Martensens forkyndelse i almindelighed, ville der ikke blive mulighed for at fremlægge mine egne resultater tilstrækkeligt bredt.
4. Mynster og Martensen anbringer skriftstedshenvisningerne i noter nederst på siderne; jeg har af praktiske hensyn måttet flytte dem op i citaterne og har derfor anbragt dem i kantet parentes. De kantede parenteser i citaterne fra Biblia 1842 er oftest ikke mine, men oversættelsens egne. Det må tilføjes, at det ikke sjældent kan være vanskeligt hurtigt at gennemskue, hvorfor Biblia 1842 anvender disse parenteser, men i regelen lader det sig gøre ved mere minutøs betragtning af ordlyden sammenholdt med grundteksten. Jeg finder det metodisk forkert at udelade disse parenteser nedenfor: Biblia 1842 må selvfølgelig citeres, som den nu engang fremtræder.
5. Bogen er her anvendt i udgaven fra dette år; ifølge Ehrencron- Müllers Forfatterlexikon, VI, 1929, s. 64 kom den første gang i 1697 og tredje gang i 1759 og oversattes 1754 forkortet til engelsk. Det må derfor være forsvarligt at henregne den til det 18. århundrede. Den repræsenterer en enhed af fagteologisk fremstilling og forkyndelse, som ifølge nedenstående ikke længere eksisterer.
6. Det er ikke overflødigt at gøre opmærksom på dette, idet der i vor tid slet ikke findes en konkordans til den autoriserede oversættelse af Apokryferne fra 1953, men kun til de tilsvarende oversættelser af Det gamle Testamente fra 1931 og Det nye Testamente fra 1948.

Summary

J. P. Mynster (1775-1854) and H. Martensen (1808-1884) occupied a central position in Danish ecclesiastical life in the last century, partly by

virtue of the fact that they had each held the office of Bishop of Zealand in 1834-54 and 1854-1884 respectively. Both had been public figures for a number of years before they were appointed to the bishopric, Mynster from 1810 when his outstanding »Spjellerup sermons« were published, and Martensen from 1838 when he taught at the University of Copenhagen and began to lecture in moral philosophy. Because Mynster's and Martensen's homiletic writings are comprehensive, and were at the time very widely read, they are not only of importance to research into Danish 19th-century ecclesiastical history: one cannot even in the 1980s deal with the history of Danish literature of this period without taking their authorship into account, particularly their collected sermons which must as literary sources be considered to rank with the works of, for example, H. C. Ørsted, Hans Christian Andersen, and Søren Kierkegaard.

The above treatise examines the way in which Mynster and Martensen employ the Bible in their homilies. Both of them make practical and religious use of the *entire* Bible, viz. the canonical *and* apocryphal books of the Old Testament, and the New Testament. The principal aim of the treatise is to try to establish the prominence of the part played by the Apocrypha in the homiletic essays of Mynster and Martensen when these are read as literature. In other words, the Apocrypha as a source not only of the preaching of these two churchmen but of their whole cultural outlook: the use of the Apocrypha in a central Christian context to a high degree imparted to their preaching the harmony and erudition that was linked with Christianity at the beginning and middle of the last century, before the cultural synthesis was broken and cultured theology displaced.

The result of the treatise, entitled »*Den hele Bibel i Mynsters og Martensens forkyndelse*« (»*The Whole Bible in the preaching of Mynster and Martensen*«), is considered in the light of ecclesiastical history. It can be asserted that Mynster's and Martensen's application of the Apocrypha is in accordance with the tradition which pre-dates the Reformation; yet it is important to stress that the broad biblical view is also *Lutheran*, and as such, not superseded until the close of the last century by the far more restricted biblical view, and consequently cultural outlook, that still marks Danish religious life: in our time the Apocrypha are reduced to historical source material; the role they play is negligible both in the ministry and in the theological debate. The treatise endeavours to show that the situation today was created about a hundred years ago upon the meeting of popular revivalist movements and historico-critical Bible studies.